

Олександр Воронин

ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ УАЩ

Українське Православне Товариство св. Андрія Первозваного

Олександр Воронин

**ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ
УАПЦ**

diasporiana.org.ua

Видавництво «Воскресіння»
Кенсінгтон, США
1992

Воронин О. О.

Історичний шлях УАПЦ. Видавництво «Воскресіння»,
Кенсінгтон, США, 1992. – 136 сторінок. – Тираж
3000 пр.

Від благословення київських гір св. апостолом Андрієм
Первозваним до відродження Української Автокефальної
Православної Церкви у наші дні – панорама біля 19 з
половиною століть історії християнства і християнської
Церкви на Україні. Книжка призначена для масового
читача, для середніх шкіл, для самоосвіти.

Художнє оформлення: Ніна Булавицька

На обкладинці: свідок нашого бурхливого мину-
лого – церква-твердиня Покрови Пресв. Бого-
родиці в Сутківцях на Поділлі.

© 1992

Всі права застережено.
Видавництво «Воскресіння»

The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church throughout History
by Alexander Voronin
Library of Congress Card Number 92-60153
All rights reserved. © 1992 by Resurrection Press, Kensington, MD
Published and printed in the United States of America

ПЕРЕДМОВА

«Ми хочемо знати історію нашої Церкви – допоможіть!»

«Мене цікавить, коли і як утворилась Українська Автокефальна Православна Церква».

«Потрібна коротка, стисла, на народній мові, без надмірного вживання наукової і теологічної термінології, історія Української Автокефальної Православної Церкви, викладена так, щоб була зрозумілою всім соціальним колам українського народу».

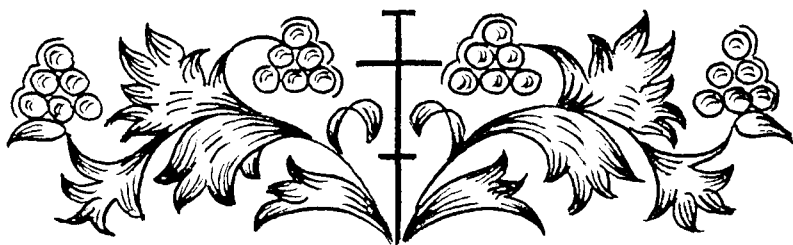
Це – витяги з численних листів, що почали надходити на Захід з України у 1989 році, коли постав рух за відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Доба перебудови відкрила закуті довголітньою тиранією і застоєм людські душі, збудила в них десятиліттями придушену національну свідомість, а разом з тим – бажання справжніх, непофальшованих знань про історію України та її духовної культури, зокрема ж про історію УАПЦ – рідної Церкви українського народу.

Минуло вже понад 1000 років з часу, коли великий князь Володимир проголосив християнство державною релігією Київської Русі. Заснована ним Київська митрополія протягом семи століть жила незалежним життям у номінальній підпорядкованості Царгородській патріархії, вписавши за цей час багато світлих сторінок в історію українського християнства. Але, опинившись 1686 року під владою Московського патріарха, Православна Церква в Україні втратила свою незалежність і самобутність. У неї відібрано її історію, всі здобутки і світлі події якої приписала собі Церква-поневолювач. Ще гіршим стало становище внаслідок довголітнього сталінсько-хрущовсько-брежневського богоборства. Цілі покоління на Україні ніколи не чули про тисячолітню Рідну Церкву українського народу, не знали про 700 років де-факто автокефалії, про 300 років поневолення Російською Церквою, про подвійне відродження та подвій-

ний розгром у ХХ сторіччі владою, для якої релігія означала «опій для народу». Не знали ці покоління українців, що протягом віків Українська Православна Церква виробила властиві тільки їй особливості, які послідовно намагалась ліквідувати Російська Церква. Не знали, або мали лише випадкові відомості про те, що в той час, як на батьківщині їхня Церква перебувала у темній неволі, Українська Автокефальна Православна Церква вільно жила і розвивалась за кордоном, зберігаючи вікові традиції Київської митрополії.

Такий стан докорінно змінився протягом останніх років. Українська Автокефальна Православна Церква відродилась і міцно стала на ноги. Вперше в історії проголошено Український патріархат, очолений Патріархом Київським і всієї України. Статті з історії Православної Церкви в Україні стали частим явищем на сторінках вільної від задушливого партійного контролю преси. Шириться українська православна періодика, в якій багато місця присвячується з'ясуванню правди про минуле нашої Церкви. У невеликій кількості дістаються на Україну видані на Заході праці українських церковних істориків І. Власовського, митрополита Іларіона, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко та інших. 1989 року ми випустили брошуру «Автокефалія», яка допомагає православним українцям в Україні усвідомити, що вони, як і всі інші народи, мають право на свою власну незалежну Православну Церкву. Цю працю, що зосереджується на одному з аспектів української церковної історії, доповнюємо тепер виданням «Історичного шляху УАПЦ» — панорами історії нашої Церкви від благословення київських гір святим апостолом Андрієм Первозваним до відродження Української Автокефальної Православної Церкви у наші дні.

Видавництво «Воскресіння»

СВІТАНОК ХРИСТІЯНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

БЛАГОСЛОВЕННЯ АНДРІЯ ПЕРВОЗВАНОВОГО

«По всій землі розійшовся голос їх, і до краю вселенної – слова їх». Так співає Православна Церква у день П'ятидесятниці (Зелених свят), прославляючи апостолів Христових, які, одержавши в цей історичний день благодать Святого Духа і дар промовляти різними мовами, розійшлися по всьому світі з проповіддю науки свого Божественного Учителя. Долинув цей святий голос і до землі наших далеких предків.

Першим благовісником Євангелії Христової на землях України був апостол Андрій Первозваний. Коли після зшестя Святого Духа апостоли кидали жереб для вирішення, куди хто з них мав йти проповідувати Христову віру, йому припала Скіфія. Скіфією в античному світі загально називали Східну Європу і зокрема безмежні простори на північ від Чорного моря, тобто землі теперішньої України. Скіфія була в повному розумінні цього слова «terra incognita», тобто загадкова і невідома земля, хоч наші давні предки, що жили на ній, вже мали за собою довге минуле і багаті культурні надбання. Про благовістя апостола Андрія у Скіфії свідчать такі давні християнські письменники, як Іполіт Римський (III ст.), церковний історик Євсевій Кесарійський (IV ст.), Євхерій Ліонський (кінець IV-початок V сторіччя) та інші. Треба припускати, що проповідь Андрія Первозваного у Скіфії обмежувалась головним чином узбереж-

жям Чорного (Понтійського) моря, включно з Кримом, де віддавна існували численні грецькі колонії. Він благовістив Христа також у країнах Малої Азії, у Греції, Македонії, доходив навіть до Грузії.

Безпосередньо на північ від заселених грецькими колоністами причорноморських земель жили племена, що належали до предків українського народу — уличі і тиверці. Далі на північ починались землі полян. У стародавньому літописі «Повість временних літ» розповідається про одну подорож Андрія Первозваного в глибину українських земель. *«Дніпро впадає гирлом у Понтійське море; море це звать Руським. Вздовж його берегів навчав, як кажуть, святий Андрій, брат Петра. Коли Андрій навчав у Синопі і прийшов до Корсуня, він довідався, що від Корсуня недалеко гирло Дніпрове. І захотів він піти до Риму, і прибув до гирла Дніпрового, а звісти вирушив вгору по Дніпру. І сталося, що він прибув і зупинився під горами на березі. А ранком, уставши, промовив він до учнів, що були з ним: “Бачите ви гори ці? На горах цих засяє благодать Божа, буде місто велике і багато церков здвигне тут Бог”. І вийшов він на гори ці, поблагословив їх, помолвився Богу і зійшов з гори цієї, де пізніше виріс Київ».*

Ця літописна розповідь не має підтвердження в інших історичних пам'ятках, і тому деякі вчені схильні вважати її легендою. Але український народ віками зберігав пам'ять про цю подію, як віддзеркалення історичного факту. Це дало підставу прославляти апостола Андрія Первозваного, як основоположника Церкви Христової на Україні, і так його поминають в українських церквах у відпустах на закінчення Літургії та інших богослужбових відправ. Київський собор 1621 року, що відбувався в час відродження Української Православної Церкви після болючого удару, завданого їй унією, ствердив своїм авторитетом апостольське походження християнства на українській землі. У соборній постанові сказано:

«Святий апостол Андрій — перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і апо-

стол Український. На Київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воїстину Україна нічим не менша він інших східних народів, бо і в ній проповідував апостол».

ПЕРШІ СТОЛІТТЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕРИ

Відвідуючи з місієюною метою різні країни, апостоли звичайно засновували там християнські громади і висвячували для них єпископів та священників. Історія не зберегла вказівок про те, чи таку громаду заснував на українській землі, яку він благословив, апостол Андрій. Але в життях святих під датою 2 лютого розповідається про його учнів Інна, Рима і Пінна, які були родом із Скіфії, проповідували Христову науку серед свого народу і закінчили своє життя смертю мучеників. Отже, можна припускати, що християнство бодай у невеликих розмірах існувало на українських землях уже з тих найдавніших часів.

Так чи інакше, Христова віра безсумнівно була відома нашим давнім предкам. Християнство розвивалось і процвітало на теперішніх південно-українських землях, на берегах Чорного моря, де вже в перші століття після Р. Хр. існувала добре організована Церква з власною ієрархією. Її центром було місто Херсонес (Корсунь). Ця Церква брала активну участь в житті Вселенської Церкви, її єпископи були учасниками перших шістьох Вселенських Соборів. Грецькі колонії причорноморського регіону вели жваву торгівлю з населенням земель, що лежали на північ від них, зокрема з найближчими сусідами — племенами уличів і тиверців — і з полянами. Між купцями безсумнівно були християни, і від них наші предки довідувались про науку Христову, а дехто, можливо, приймав хрещення. Історик Євсевій пише, що серед учасників Першого Вселенського Собору в Нікеї був єпископ із Скіфії, імені якого він, на жаль, не подав. Це може бути свідченням про існування Церкви і на території теперішньої України.

Християнство ширили серед населення українських земель також готи. Це було германське плем'я, яке на по-

чатку III сторіччя мігрувало з місця свого первісного осідку між Одрою і Вислою на південний схід і на якийсь час підкорило собі племена тиверців та уличів. Християнські місіонери, що діяли серед готів, проповідували Христову віру і нашим предкам, але їхня діяльність не залишила у них ніякого сліду.

ПОГАНСЬКІ ВІРУВАННЯ НАШИХ ПРЕДКІВ

У той час, як християнство поступово проникало на українські землі, більшість давнього населення України продовжувала ісповідувати поганську віру своїх дідів і прадідів. Основою їхньої релігії був культ природи. В уявленні давньої людини все, що оточувало її, було живе, одухотворене і наділене магічною силою, яка мала на неї той чи інший вплив. Наші предки обожествляли головні елементи і сили природи, але, на відміну від греків і римлян, вони не наділяли їх людською подобою і не приписували їм різних людських властивостей, а уявляли їх, як осіб вищої духовної сфери, що різними способами проявляють себе у світі. Щодо слов'янського Олімпу не можна створити абсолютно точної картини, але загально прийнято вважати, що було чотири або п'ять головних богів: володар неба, бог грому і блискавки Перун, бог сонця Хорс або Дажбог, бог вітру Стрибог, бог вогню Сварожич і опікун худоби та бог скотарства Волос або Велес. Крім того, в уявленні давніх слов'ян увесь навколишній світ був наповнений іншими таємничими істотами нижчого порядку: водяниками, лісовиками, русалками, мавками, домовиками, що жили у воді, в болотах, лісах, горах, полях і в людських оселях.

З природою та її силами наші предки жили в єдності і гармонії, становлячи ніби одне взаємодіюче ціле. Боги та нижчі божества в загальному ставились до людей прихильно, хоч треба було здобувати і утримувати їхню ласку молитвами, обітницями і жертвоприношеннями. Молитви та релігійні обряди звершувались якнайближче до таємничих сил природи: під особливими деревами (зокрема дубами), на полях, біля криниць, боліт, в лісах, біля річок і озер. Тому, що сама природа була не тільки оселею, але й части-

ною ества вищих сил, приміщення чи будови для молитви не були потрібні: храми і капища з'явилися уже в період зовсім недалекий до княжої доби.

Важливим елементом релігії наших предків була віра в те, що смерть — це не кінець буття. Вони вірили, що душа людини після смерті переходить у вищий, одухотворений світ, але не припиняє зв'язку із своїм родом на землі. Звідси — багаті звичаї поминання і вшанування померлих, які збереглися до наших днів.

У поганській вірі племен, що населяли землі України, було багато позитивного, і можливо тому вони трималися її, як духовної спадщини, переданої з глибини віків.

МІСІЙНА ПРАЦЯ СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ

Процес поширення Христової віри прискорився, коли Україна стала перехрестям торговельних шляхів між заходом і сходом, північчю і півднем, і на нашій землі почало прибувати дедалі більше купців-християн з Візантії, Скандинавії, центральної і західної Європи, а наші купці подорожували до тих країн.

Серйозною перешкодою до ширення християнства серед слов'ян, включно з нашими предками, було те, що проповідь Христової віри велася переважно незрозумілою їм грецькою мовою. Цією ж мовою були написані усі богослужбові та релігійні книжки. І лише у IX сторіччі, завдяки місійній праці святих Кирила і Мефодія, слово науки Христової залунало і між слов'янськими народами.

Православна Церква з повною підставою називає цих двох святих Учителями слов'янськими. У той час, коли Західна Церква пропагувала теорію, що для богослужбового вжитку придатні тільки три мови — єврейська, грецька і латинська, Кирило і Мефодій, греки родом з Солуня, були переконані в необхідності ширити Христову науку рідними мовами народів, серед яких вони проповідували.

Прибувши 862 року до Моравії на запрошення князя Ростислава, який просив Царгород прислати до його країни проповідників, що знають слов'янську мову, вони привезли з собою перекладені на місцеву мову богослужбові книжки

та євангельські читання. Успіх їхньої проповіді був подиву-гідний. Народ кидав латинські церкви, де священники від-правляли богослуження і проповідували незрозумілою мо-вою. Це викликало незадоволення Риму, в юрисдикції якого перебувала тоді Моравія, і святі брати зазнали за свою ді-яльність утисків, дошкулянь і навіть переслідувань. За-мість того, щоб хвалити їх за їхні успіхи у ширенні Хри-стової віри, їх звинувачували в ересі, у відступництві від ні-бито твердо встановлених церковних законів. Але вони за-лишались непохитними у своїх переконаннях, і коли 869 року святий Кирило помер, Мефодій продовжував місіонер-ську працю із своїми учнями. Згодом він був висвячений на єпископа Моравського та Панонського.

Позиція Риму мінялась із змінами на папському пре-столі. Деякі папи були рішуче проти слов'янської мови у Церкві, інші дозволяли і навіть заохочували її. Були й та-кі, як папа Іван VIII, що міняли свою думку. Спочатку він підтримував єпископа Мефодія. Коли противники ув'язнили просвітителя слов'ян на підставі фальшивих звинувачень, папа домігся, щоб його звільнили. Потім цей самий папа, підбурений ворогами Мефодія, заборонив служити слов'ян-ською мовою, але 879 року єпископ Мефодій остаточно переконав його в доцільності проповіді та молитви мовами слов'янських народів і навіть одержав від нього буллу з офіційним дозволом слов'янського богослуження.

Після смерті єпископа Методія 885 року справу ста-новлення національних Церков у західних слов'янських краї-нах продовжували якийсь час його учні. Але одночасно по-чався дедалі більший тиск Римської Церкви в напрямку відновлення там латинської мови богослуження, і ця кампа-нія врешті-решт закінчилась повним усуненням слов'янської мови з церкви у Моравії, Панонії й Польщі. Послідовники святого Мефодія мусіли тікати з цих країн, переважно до Болгарії. Перша слов'янська національна Церква, яка наро-дилась там за царів Бориса і Симеона, мала великий вплив на становлення Церкви Христової в Русі-Україні.

ХРИСТИЯНСТВО У КИЇВСЬКІЙ КНЯЖІЙ ДЕРЖАВІ

ХРЕЩЕННЯ РУСІ ЗА КНЯЗЯ АСКОЛЬДА

Коли зродилась можливість проповіді Христової віри зрозумілою народові мовою (староболгарська і староукраїнська мови були в той час значно більше подібними, ніж сьгоднішні болгарська й українська мови), християнство почало ширитись швидшими темпами. Сприяло цьому і постання на землях України княжої Руської держави з центром у Києві, яка існувала вже в середині IX сторіччя, хоч початки її, можливо, сягають глибше в минуле. До Києва прибували тепер не тільки купці, а й посланці від володарів інших країн, ремісники і, мабуть, і християнські місіонери-проповідники. Руські війська вирушали в походи за межі своєї країни і там неминуче зустрічалися з Христовою вірою.

Перше хрещення Русі відбулось за князя Аскольда. Це був сильний володар, добре відомий і сусіднім і дальшим країнам, зокрема Візантії, на яку він чотири рази ходив походом. Один з цих походів, у 863 році, закінчився трагічно для воїнів Аскольда: його кораблі, що облягали Царгород, знищила несподівана буря. Літописець приписує перемогу християн-греків над поганами-русичами чудесному втручання Божої Матері. У це повірив, очевидно, і князь Аскольд, і вирішив сам стати християнином, прийнявши ім'я Миколая. Згідно з грецькими джерелами, Аскольд охрестив і свій народ, хоч це хрещення правдоподібно не

було загальним. Занадто сильні ще були коріння поганської віри, занадто сильна відданість споконвічним віруванням, звичаям і традиціям. Але Христова віра відтоді мала на Русі міцний ґрунт і, можливо, і власну церковну організацію.

ХРИСТИЯНИ НА РУСІ ЗА КНЯЗЯ ІГОРЯ

Християнство було вже дуже поширене у княжій Русі в першій половині X сторіччя, за князя Ігоря. Він теж ходив походами на Візантію і після другого походу підписав з греками мирний договір у 944 році. Ця угода важлива не тільки, як доказ сили Київської держави, з якою мусіла рахуватись і могутня Візантійська імперія, але і як документальне підтвердження того, що серед найближчого оточення та воїнів Ігоря була значна частина християн. У тексті договору *«Русь охрещену»*, тобто християн, трактують нарівні з *«Руссю неохрещеною»* (поганами). Князь і погани з його оточення присягали на вірність договорі на священному Перуновому горбі у Києві, склавши *«зброю свою, і щити, і золото»*, – розповідає літописець. *«А християн руських приводили до присяги у церкві святого Іллі, що над Ручаєм; це була соборна церква, бо багато з варягів були християнами»*.

Сам князь Ігор не став християнином: літописець виразно зазначає, що він присягав на договір за поганським звичаєм. Але його зауваження про те, що *«багато варягів були християнами»*, свідчить про те, що Христова віра правдоподібно мала у тодішній Київській княжій державі статус релігії, рівноправної з традиційним поганством.

ХРЕЩЕННЯ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

В середині 950-х років року християнство прийняла княгиня Ольга, яка правила Київською державою після убивства деревлянами її чоловіка, князя Ігоря. Щодо дати, місця і обставин її хрещення немає однозначності. Літопис розповідає, що вона охрестилась 955 року у Царгороді, під час відвідин імператора Костянтина. Але цей варіант сумнівний, бо ж сам Костянтин, докладно описуючи візит княгині Ольги у своїй книжці *«Про звичаї або церемонії Візантійсь-*

кого двору», ні словом не згадує про таку важливу подію, якою було б її хрещення. Щобільше, він пише, що княгиня прибула до Царгороду уже охрещеною і з власним священиком Григорієм.

Найімовірніше, що княгиня Ольга прийняла хрещення у себе вдома, десь біля 954 року. Вона зробила це лише особисто, не вимагаючи зміни віри від своїх підданих. Це рішення княгині явно зустріли прихильно в її державі, тим більше, що ставши християнкою, вона на кожному кроці давала приклад справедливості, милосердя й любові. Народ ставився до своєї володарки з великою пошаною, і немає сумніву, що кількість християн на Русі значно збільшилась. На неї, як на приклад, посилались бояри князя Володимира, коли радили йому прийняти Христову віру: *«Якби поганій був закон грецький, то не прийняла б його твоя баба Ольга, що була мудрішою за всіх людей»*.

Як володарка могутньої Київської Русі, княгиня Ольга утримувала зв'язки з багатьма країнами — як східними, так і західними. 961 року німецький король Оттон I вислав до Києва свою місію на чолі з єпископом Адальбертом у сподіванні, що це допоможе встановленню ближчих відносин з Київською Руссю, а може й спричиниться до поширення там західного варіанту християнства. Деякі католицькі історики, в намаганні довести, що Україна вже з давніх часів була пов'язана з Римом, твердять, що, мовляв, Ольга і хрещення прийняла від єпископа Адальберта. Але це твердження цілком безпідставне. Коли до Києва прибула західна місія, Ольга вже сім років була християнкою. А замість встановлення ближчих відносин з її державою, на що розраховував король Оттон, його послів, включно з єпископом Адальбертом, прогнали з Києва, а декого навіть убили.

Княгиня Ольга померла 11 липня 969 року, заповівши, щоб її поховав християнський священик без традиційної поганської тризни. Православна Церква зарахувала її до сонму святих і вшановує її пам'ять у день її смерті.

Князь Святослав не пішов за її прикладом і залишився поганином, хоч ставився до християн з повною толерант-

ністю і не забороняв тим, хто бажав, приймати Христову віру. Поганство далі трималося серед народних мас, але остаточна перемога християнства була вже тільки справою часу.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР – РЕВНИЙ ПОГАНИН

Після загибелі князя Святослава між його синами почалась братовбивча війна. Закінчилась вона 980 року, коли переможцем вийшов князь Володимир, подолавши свого брата Ярополка за допомогою варягів. Ярополк ставився до християн толерантно; висловлюються припущення, що і він сам був християнином.

У перші роки князування Володимир ревно підтримував поганство (можливо у протигагу наставленню князя Ярополка) з метою створити собі сильну політичну базу серед переважно поганського населення країни. Літописець розповідає, що Володимир створив у Києві цілий пантеон поганських богів, включно з не-слов'янськими: *«І поставив кумирів на горбі за теремним двором: дерев'яного Перуна з срібною головою і золотими вусами, потім Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокосу. І приносили їм жертви, називаючи їх богами».*

Вимагаючи від населення поклоніння поганським богам, князь Володимир після перемоги над ятвягами у 983 році наказав принести в жертву юнака і дівчину. Вибір упав на Івана, сина варяга-християнина Федора. Батько відмовився віддати сина для жертвоприношення, і їх обох убила розлючена юрба. Це були перші на Русі відомі мученики за Христову віру.

В ПОШУКАХ ПРАВДИВОЇ ВІРИ

Протягом наступних років князь Володимир поступово потрапляв під вплив християн і відходив від поганства. Переконавшись у марноті і безпідставності поганської віри, він відчув потребу віри в Єдиного Правдивого Бога, Творця і Промислителя світу; віри, що об'єднала б роз'єднані племена його великої держави. Але яку віру вибрати? — адже в Єдиного Бога вірили східні православні християни і захід-

ні християни-католики, магометани і євреї. Володимир почав запрошувати представників різних релігій, щоб вони розповіли йому про свою віру. До нього приходили послі від волзьких болгар, що ісповідували магометанську віру; від німців-католиків; від хозар — ісповідників єврейської віри і від православних греків. Найкраще враження справили на нього грецькі послі.

987 року князь Володимир скликав бояр і старших для обговорення питання про прийняття нової віри. Було вирішено послати послів до різних країн, щоб побачити на практиці їхню віру. Знову найкращі свідчення принесли послі з Царгороду. У «Повісті временних літ» розповідається про їхній звіт: *«І прийшли ми до Грецької землі, і ввели нас туди, де служать вони Богові своєму, і не знали — на небі, чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища і краси такої, і не знаємо, як і розповісти про це, — знаємо ми тільки, що перебуває там Бог з людьми, і служба їхня краща, ніж в усіх інших країнах. Не можемо ми забути краси тієї, бо кожна людина, коли спробує солодкого, не візьме потім гіркого: так і ми не можемо вже тут перебувати в поганстві».*

ХРЕЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Переконаний цими дослідженнями, Володимир зробив остаточний вибір — християнство з Візантії. Першим прийняв хрещення він сам, доставши при цьому ім'я Василя. Щодо того коли і як це сталося, існують розбіжності в поглядах. Деякі історики вважають, що він охрестився 987 року у своїй країні, правдоподібно з рук священника із свого оточення. Тим часом, згідно з «Повістю временних літ», хрещення Володимира відбулось під час його походу на Корсунь у Криму на початку 988 року. Літописець розповідає, що Володимир обліг це місто і вимагав від візантійських імператорів віддати за нього їхню сестру Анну. Імператори поставили передумову, щоб Володимир охрестився, що він і зробив там же в Корсуні. Потім з новою дружиною повернувся до Києва, взявши з собою кількох корсунських

священиків на чолі з Анастасом, моші святого Климента (римського єпископа I-го сторіччя, що був засланий до Корсуня імператором Траяном і там загинув смертю мученика), церковні сосуди та ікони «на благословення собі».

У Києві князь Володимир вирішив негайно запровадити християнську віру в усій своїй державі. З його наказу було знищено усіх поганських ідолів: одних порубали, інших — спалили, а Перуна прив'язали до хвоста коня і потягли до Дніпра, де його вкинули в річку. Знищивши так видимі символи поганської віри, князь наказав усім киянам прийняти святе хрещення. Згідно з церковною традицією, Володимир вибрав днем хрещення киян 1 серпня 988 року. «Повість временних літ» описує, як відбувалась ця історична подія:

«Послав Володимир посланців по всьому місті, щоб казали: “Якщо не прийде хтось завтра на річку — чи то багатий, чи бідний, чи жебрак, чи раб — буде мені ворогом”. Почувши це, з радістю пішли люди, радіючи і кажучи: “Якби не було це добре, не прийняли б цього князь наш і бояри”. Наступного ж дня вийшов Володимир з попами царициними і корсунськими на Дніпро, і зібралось там незліченно багато людей. Увійшли у воду і стояли там огні по шию, інші до грудей, молоді ж біля берега по груди, деякі тримали немовлят... попи ж звершували молитви, стоячи на місці. І видно було радість на небі і на землі... Охрестившись, люди розійшлись додому. Володимир же був радий, що пізнав Бога сам і люди його».

На місці повалених ідолів князь Володимир поставив церкву в ім'я свого святого покровителя, св. Василя, а 989 року почав спорудження у Києві кафедрального храму Пресвятої Богородиці, першої кам'яної церкви в Русі. Будову закінчено у 996 році. Володимир призначив настоятелем храму Анастаса Корсунянина і дав на утримання церкви десять частину своїх багатств та багатств своїх міст (звідси назва *Десятинна церква*). Будував він церкви і в інших своїх містах.

Охрестивши киян, князь Володимир почав ширити Христову віру по всій країні. До своєї смерті у 1015 році він завершив процес навернення на християнство половини Київської держави, включно з усіма слов'янськими і деякими не-слов'янськими народами. На українських землях християнство приймалось без опору, а чим далі на північ, тим тяжча була місійна праця (наприклад, новгородців довелося хрестити *«мечем і вогнем»*, як розповідає літопис). Але процес повної християнізації проходив повільно скрізь — адже бракувало священників-місіонерів, богослужбових книжок.

ПОЧАТКИ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Уже в перші роки після прийняття християнства Церква у Київській княжій державі почала набирати організаційних форм, хоч про це збереглося дуже мало відомостей. Серед істориків немає однастайності щодо того, хто був митрополитом Київським у цей початковий період її існування. Згідно з церковною традицією, першим митрополитом Київським був Михаїл, якого князь Володимир привіз з собою з Корсуня. У «Літописі Новгородських владик» сказано, що 991 року до Києва прибув з Царгороду митрополит Леон (Леонтій). «Повість временних літ» вперше згадує про митрополита Київського у записі за 1039 рік (митрополит Феопемпт). Його попередником мав би бути митрополит Іоан, про якого згадується в іншому літописному джерелі (Никонівський літопис) у 1008 і 1018 роках.

Церква, що її заснував князь Володимир, мала всі підстави до незалежного життя, як Церква однієї з найбільших і наймогутніших держав тогочасного світу. Деякі історики висловлюють припущення, що за його володарювання вона була по-справжньому автокефальною, але з часом, з невідомих причин, опинилась під владою Царгороду. Підлеглість Київської митрополії була номінальною. Вона обмежувалась тим, що протягом перших століть християнства на Русі кандидатів на митрополита Київського вибирали грецькі єпископи, їх поставляв Царгород і надсилав до Києва. Потім Царгородський патріарх лише затверджував і

поставляв кандидатів, вибраних соборами Київської митрополії. Єпископів вибирали і поставляли на місці. Царгород не втручався у внутрішні справи Православної Церкви в Україні, і це давало їй можливість жити цілком самобутнім життям. Шануючи силу і значення Церкви, територія якої охоплювала більші простори, ніж територія всього Царгородського патріархату, патріархи надсилали Київським митрополитам листи, запечатані олив'яними печатками, як до архиєпископів автокефальних Церков, а не восковими, як до підлеглих провінційних першоієрархів.

До кінця володіння князя Володимира у Київській державі було вже сім єпархій: Київська, Чернігівська, Білгородська, Володимир-Волинська, Новгородська, Турівська і Ростовська. Літописець згадує, що князь радився з єпископами, як вияв взаємопошани і співпраці між Церквою і державою. Єпархіальні кафедри дуже швидко почали займати місцеві кандидати. Єпархіального єпископа вибирав місцевий князь і представники єпархії; його вибір затверджував митрополит. Це були початки соборності — однієї з головних засад українського Православ'я.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ В ПАМ'ЯТІ НАРОДУ

27 років свого життя провів князь Володимир як християнський володар. Запровадженням у Київській Русі християнської віри, він ввів свою країну у велику родину християнських народів, відкрив перед нею двері світової культури. З прийняттям християнства почали розвиватись письменство, освіта, церковна архітектура, мистецтво. В народі про князя Володимира збереглась влячна пам'ять, як про великого і могутнього, але людяного і приступного керівника. *«Жив він у страху Божому... усякому старцеві і вбогому приходити велів на двір княжий і брати всяку потребу — питво і їжу, і з скарбниць кунами»*, — писав про нього літописець. Віддзеркалюючи народні почуття, стародавні билини називають Володимира «Красним сонечком».

Князь Володимир помер 15 липня 1015 року. *«Оплакували його бояри, як заступника землі їхньої, а вбо-*

гії — як заступника і кормителя», — розповідає автор «Повісті временних літ». З великими почестями поховали князя Володимира у Десятинній церкві, поруч з княгинєю Анною. Згодом його зараховано до сонму святих Православної Церкви.

БРАТОВБИВЧА БОРОТЬБА ПІСЛЯ ВОЛОДИМИРА

Після смерті князя Володимира між його синами почалась боротьба за Київський престол. Успадкував його старший син Святополк, одружений з донькою польського короля Болеслава. Боячись суперництва, він наказав убити своїх молодших братів Бориса і Гліба, які княжили у північних містах Ростові і Муромі, а потім і третього брата, Святослава. Князі Борис і Гліб відзначались глибокою побожністю та християнським життям і не мали жодних намірів конкурувати із своїм старшим братом. Їх поховали у церкві св. Василя у Вишгороді. 1026 року Православна Церква зарахувала їх до сонму святих мучеників, а у Вишгороді на їхню честь споруджено храм, зруйнований татарами у 1240 році.

Проти князя-братовбивця пішов походом князь Ярослав, що князував у Новгороді. Суперники привели на допомогу собі у війні чужинців: Святополк — поляків на чолі з королем Болеславом Хоробрим, потім печенігів; Ярослав — варягів. Війна закінчилась перемогою князя Ярослава. Святополка, якого за його злочини народ прозвав «окаяним», вигнано з Русі разом з союзниками-поляками. Ще три роки боролися за владу князі Ярослав і Мстислав, але кінець кінцем вони помирилися і поділили між собою Русь. 1036 року князь Мстислав помер, і тоді Ярослав знову став єдиним володарем усієї Київської держави.

ЦЕРКВА ЗА КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

Князь Ярослав, прозваний у народі Мудрим, завершив християнізацію Київської Русі, хоч навернення деяких віддалених племен тривало ще довго після його смерті (наприклад, плем'я корелів у Новгородсько-Псковській землі прийняло хрещення щойно 1227 року). Ярослав продовжував

розпочату князем Володимиром розбудову держави на засадах Христової віри. *«Володимир землю зорав і розпушив, себто хрещенням просвітив, Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, учення приймаючи книжне»*, — пише літописець.

Церква у Київській княжій державі швидко розвивалась за володарювання Ярослава Мудрого. Було створено дві нові єпархії — Переяславську і Юр'ївську. 1039 року літопис вперше згадує про митрополита-грека Феопемпта, присланого з Візантії. Він, очевидно, не відповідав бажанням і потребам Церкви, яка була для нього чужою, і це посилювало позицію тих, хто вважав, що Церква у великій і могутній державі повинна бути незалежною. Такий був погляд і самого князя Ярослава.

1051 року князь скликав у Києві собор єпископів, на якому без згоди Царгороду поставлено митрополитом Київським свого власного кандидата. Це був Іларіон, священник церкви Спаса в селі Берестові, де тепер стоїть Києво-Печерський монастир. Митрополит Іларіон був видатною постаттю. Він поєднував побожність з ерудицією та красномовністю, був щирим патріотом своєї країни (*«муж благ, і книжник і постник»*, — пише про нього літописець). Відоме його слово на звеличання князя Володимира — «Слово о законі і благодаті», виголошене ним у Десятинній церкві. В тогочасній гомілетичній літературі цьому творові великого проповідника не було рівного.

Поставлення власного митрополита було рішучим кроком — це була перша спроба встановити автокефалію Церкви у Київській державі. Царгородський патріарх не дав благословення митрополитові Іларіонові і не визнав його, як першоєрарха Київської митрополії. Все ж можна з певністю припускати, що коли б князь Ярослав жив довше, а після нього княжа держава залишалась об'єднаною і могутньою під керівництвом одного володаря, то Православна Церква в Русі-Україні уже тоді назавжди закріпила б свою незалежність. Але Ярослав Мудрий помер 1054 року, після його смерті знову почались міжусобиці, і митрополит Іларіон безслідно зник із сторінок історії: про його дальшу

долю нічого невідомо. В літописі знову згадано про Київського митрополита щойно у 1072 році — це був знову ставленник Візантії, грек Георгій.

РОЗВИТОК ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Князь Ярослав Мудрий продовжував будівництво церков, які після хрещення Київської Русі почали швидко виростати в Києві та інших містах. Дорогоцінною перлиною української церковної архітектури був споруджений ним собор святої Софії у Києві (будову цього величного храму завершено 1051 року, і після того до Києва перенесено осідок Київських митрополитів, що до того часу був у Переяславі). На відміну від більшості попередніх церков у княжій державі, що їх будували грецькі майстри, ця велична святиня була вже переважно твором місцевих будівничих і мистців. Архітектурна велич святої Софії, збагачена монументальним розписом, не могла не справляти на відвідувачів глибокого враження. Вони наповнювались гордістю, що в їхній *«не в невідомій землі, а в Руській, яка відома і яку чують у всіх кінцях землі»* вони мають храм *«дивний і славний по всіх навколишніх країнах, що іншого такого немає по всій північній землі»* (митрополит Іларіон, «Слово о законі і благодаті»).

Велику увагу присвячував князь Ярослав ширенню освіти і письменності у своїй державі. Він засновував школи при церквах, дбав про виховання кадрів власного духовенства. У літописному записі за 1030 рік розповідається, що князь наказав взяти від старост і священників у Новгороді 300 дітей для навчання їх на священників. Будучи сам книголюбом, Ярослав вживав заходів для поширення книжок (*«зібрав переписувачів багатьох, і перекладали вони з грецької на слов'янську мову. І написали вони книг безліч, якими навчаються віруючі люди і насолоджуються навчанням Божественним»*), — розповідається у «Повісті временних літ»). При храмі святої Софії він заснував велику бібліотеку — першу у Київській Русі.

Ця всестороння культурна діяльність князя Ярослава дає підставу назвати його просвітителем Русі-України.

ЧЕРНЕЦТВО У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У ширенні християнства і освіти в Русі-Україні провідну роль відігравали монастирі. На наших землях вони набрали більш активного і діючого характеру, ніж це було в багатьох інших країнах Православного Сходу. Після першого — Юр'ївського — монастиря, заснованого у Києві князем Ярославом Мудрим, почали виростати інші — в Чернігові, Володимирі-Волинському, Переяславі, Турові.

Найбільшим і найвідомішим з монастирів княжої доби був Києво-Печерський монастир, заснований біля 1062 року преподобним Антонієм і розбудований ігуменом Феодосієм. За свої заслуги перед Церквою обидва подвижники були зараховані до сонму святих. Церква Успіння Пресвятої Богородиці цього монастиря, побудована в кінці XI сторіччя, протягом віків чарувала кожного, хто її бачив. Києво-Печерський монастир був не тільки місцем чернечих подвигів, джерелом християнського благочестя й побожності, а й осередком місіонерської діяльності. Його ченці розходилися по всій країні, несучи слово Христове в ті далекі регіони, куди воно ще не дійшло. Одним із них був єпископ Леонтій, що проповідував серед поганського населення у Ростово-Суздальській землі. Інший киево-печерський чернець-місіонер, на ім'я Кукша, загинув мученицькою смертю, проповідуючи Христа серед племені в'ятичів. Києво-Печерський монастир був протягом віків вогнищем культурно-освітньої діяльності. Тут виховувались кадри духовенства і чернецтва, звідси виходило багато кандидатів на єпископів. Тут творилась перекладна й оригінальна література переписувались богослужбові й повчальні книги для церков усієї княжої держави. Літописці зафіксували на сторінках історії минуле і сучасне Церкви, держави і народу. Те, що ми знаємо про Русь-Україну X-XI століть, завдячується головним чином літописцям і церковним письменникам. При монастирях розвивався іконопис і церковний спів.

ХРИСТІЯНСТВО І НАРОД

Христова віра мала значний вплив на суспільне життя і моральний стан народу. Зміцнилися родинні відносини,

поступово зникло рабство, засуджувалось лихварство, зросла добродійність. В традицію увійшли обіди для бідних з нагоди свят чи важливих подій. Такі обіди давали пізніше бідним і потребуєчим великі монастирі.

Менш як за 100 років після хрещення Київської Русі нова віра міцно закріпилась серед народу. Про це свідчить випадок, про який записано в літописі під роком 1071. У Києві з'явився волхв і проповідував людям всякі нещастя, можливо, сподіваючись цим привернути їх до старої віри. *«Невігласи слухали його, — пише літописець, — вірні ж сміялися, промовляючи: біс тобою грає на згубу тобі...»* І далі: *«В огню ніч не залишилось вістки по ньому»*.

Однак, прийнявши нову віру, народ не хотів позбутися глибоко закорінених протягом віків вірувань, традицій та звичаїв, що були невід'ємною частиною його буття, і продовжував зберігати і їх. Так витворилось і довго тривало двоєвір'я. Потім народ надав багатьом старим віруванням і силам християнського змісту (Перун перетворився на св. Іллю, Велес — на св. Власа, свято Івана Купала пов'язано із святом св. Івана Хрестителя, з циклу весняних свят поминання померлих під назвою Радуниця постали християнські проводи у Фомину неділю, з давнього поклоніння священним гаям взято клечання на Зелені Свята і т. д. Все це зробило український варіант християнства унікальним і надзвичайно багатим у порівнянні з багатьма іншими народами.

НОВА СПРОБА ЦЕРКОВНОЇ АВТОКЕФАЛІЇ

Після смерті Ярослава Мудрого Україна вже не мала рівного йому чи Володимирові Великому державного керівника. Між князями точились постійні міжусобиці, які підривали єдність і могутність Київської держави. Зрозуміло, що за таких обставин не можна було думати і про усамостійнення Православної Церкви в Русі-Україні. Зрештою, навіть у підлеглих Царгородові, Київська митрополія була фактично автокефальною. Царгород задовольнявся лише поставленням Київських митрополитів та дарами, що їх надси-

лала Церква-донька Церкві-матері. У своєму внутрішньому житті Церква у Київській княжій державі була повністю самостійною і самотньою.

Однак прагнення до повної незалежності явно нуртувало в церковних колах і 1147 року виявилось у рішучій формі. Два роки перед тим, внаслідок конфлікту між великим князем Всеволодом і митрополитом-греком Михаїлом, митрополит раптово покинув Київ і повернувся до Царгороду. Царгородський патріарх не прислав на його місце нікого іншого, і Київська кафедра залишалась вакантною. Тимчасом князь Всеволод помер, і княжий престол унаслідував Ізяслав Мстиславович, один з сильніших князів цієї доби. Він вирішив, що така поведінка патріарха створює добру підставу для унезалежнення Церкви в його державі. У цьому його рішуче підтримали місцеві українські єпископи, які теж воліли мати своїм першоєрархом виходця з власного народу.

1147 року у Києві зібрався собор єпископів. Декларувавши право Київської митрополії, як Церкви великої Руської держави, самостійно вибирати свого першоєрарха, єпископи одноголосно обрали кандидатом на митрополичий престол ченця Зарубського монастиря на Київщині Кліма Смолятича. Кандидатура його була з усіх поглядів гідна: літопис характеризує Кліма Смолятича, як *«книжника і філософа, якого в Руській землі ще не було»*.

Хіротонія відбулась у святій Софії Київській на мощах святого Климента, голова якого віддавна зберігалась у цьому храмі. Цим члени собору хотіли засвідчити, що їхнє поставлення митрополита Київського ні в чому не поступається поставленню в Царгороді, де церемонія традиційно відбувалась у храмі святої Софії на мощах святого Івана Хрестителя.

Отже, митрополитом Київським знову – вдруге в історії Православної Церкви Русі-України – став українець. Але й цей епізод її незалежності не тривав довго, з огляду на дедалі зростаючу міжусобну боротьбу між князями. Перший удар по автокефалії завдав суздальський князь Юрій Довгорукий, суперник Києва, передвісник створення

на півночі окремої Володимиро-Суздальської, пізніше Московської, держави. Він не визнавав митрополита Кліма Смялича, а коли захопив Київський княжий престол після смерті князя Ізяслава, звернувся до патріарха Царгородського з проханням прислати нового митрополита. Царгород, зрозуміла річ, з радістю задовольнив це прохання, і Київська митрополія опинилась з двома митрополитами, лише одного з яких — свого ставленика — визнавав Царгород.

Після смерті Юрія Довгорукого у 1157 році між братом князя Ізяслава Ростиславом, що зайняв княжий престол і сином Ізяслава Мстиславом виникла суперечка в питанні митрополита Київського: Ростислав визнавав надісланого Царгородом митрополита Костянтина, а Мстислав домагався повернення на Київський престол митрополита Кліма. Спір закінчився компромісом — князі погодились усунути обох митрополитів і просити Царгород прислати нового кандидата. Патріарх прислав до Києва митрополита Федора, але він виявився настільки невідповідною особистістю, що навіть князь Ростислав змінив свою думку, і коли помер митрополит Федір, звернувся до Царгороду з проханням повернути на митрополичий престол Кліма Смолятича. Натомість патріарх негайно прислав іншого свого ставленика — митрополита-грека Івана. Князь Ростислав спочатку відмовився його прийняти, потім погодився після довгих переконувань послом візантійського імператора, але додав: *«Я цього митрополита за шану й ласку царську цим разом прийму, але як надалі патріарх без відома нашого та нашого рішення, в противність правилам святих апостолів, на Русь митрополита поставить, то не тільки не прийму, але й закон поставимо вічний, щоб обирали та поставляли митрополита єпископи руські з наказу великого князя».*

Це було найсильніше доти ствердження автокефалії Церкви у Київській державі. На жаль, серед пізніших князів не знайшлося таких, що мали б рішучість та відповідні умови до форсування ідеї незалежної Церкви, і вона залишалась під владою Царгороду ще понад пів тисячоліття, хоч завжди зберігала свою внутрішню незалежність.

ОСТАННЕ СТОРІЧЧЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Незважаючи на нестабільну політичну ситуацію у Київській княжій державі у XII-XIII сторіччях, Православна Церква у ній продовжувала ширитись і розвиватись, служила духовним потребам народу. Поступово засновувались нові єпархії – Полоцька, Смоленська, Галицька, Рязанська, Володимирська (з осідком у Володимирі над Клязьмою), Перемишльська і Угрівська. 16 єпархій, які існували на Русі перед зруйнування її татаро-монгольськими ордами, охоплювали всю територію Київської держави, включно з тими, що лежали поза українськими етнографічними землями. Київ був серцем і душею Церкви княжої доби. Звідси в усі закутки величезної держави линуло християнське благочестя, богословська наука, релігійно-духовна література, мистецтво і освіта. Але найтісніше Київська митрополія була пов'язана з українською землею та нашими предками, що на ній жили, і залишалась безперервно Церквою українського народу протягом усіх 1000 років її існування.

1169 року Київ став жертвою нападу суздальського князя Андрія, володіння якого лежали на північно-східних окраїнних землях Київської Русі, у теперішній корінній Росії. Це було перше, але далеко не останнє, вторгнення північного сусіда на українські землі. Хоч суздальці називали себе християнами, вони по-варварському плюндрували місто, з якого і їм колись засяяло світло Христової віри. *«Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий день, у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи з мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди»,* – розповідає літописець. Серед награбованих скарбів назавжди покинула Україну з наїздниками одна з найбільш

шанованих народом реліквій — ікона Вишгородської Божої Матері. Привласнивши її, північні грабіжники перейменували її на Володимирську, і вона й досі перебуває в Росії.

Знищений наїздом суздальського князя, який увійшов у російську історію з блюзнірським додатком «Боголюбський», Київ уже не повернувся до своєї попередньої сили і значення. Невдовзі із Сходу прийшло нове лихоліття — навала татаро-монгольських орд хана Батия.

В ДОБУ ТАТАРО-МОНГОЛЬСЬКОЇ КОРМИГИ

«Многе множество було сили ворожої», як пише літописець. Коли восени 1240 року Батий обліг Київ, «не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стаг коней його». День і ніч били ворожі тарани стіни стольного граду, ламалися списи, розколювалися щити, а стріли затьмарили світ. В ніч на 6 грудня татари вдерлися у Київ. Городяни на чолі з воєводою Дмитром, якого прислав князь Галицький Роман, згуртувалися навколо Десятинної церкви. Біля святині зав'язалась «битва велика». Маса людей, шукаючи порятунку, «вибігли і на церкву, і на склепіння церковне, і од тягару повалилися з ними стіни церковні».

Лавина татаро-монгольських орд залишила Україну в руїнах і спустошенні. Тяжко потерпіла від навали і Церква. Наїзники руйнували і палили все, що стояло їм на дорозі, не роблячи винятку для церков і монастирів, грабували церковні цінності, убивали священників. Під час бою за Київ безслідно зник (правдоподібно загинув разом із своєю паствою) митрополит Йосиф, останній першоєрарх княжої доби.

З падінням Київської держави, Київ перестав бути столицею і духовним центром Русі-України. Князі, включно з київським, володіли у своїх уділах з ласки татарських ханів. Деякі хани, викликаючи князів в орду, вимагали від них поклонитися поганським ідолам. Чернігівський князь Михаїл та його боярин Федір відмовились виконати цей зневажливий для них, як християн, ритуал, коли їх викликали до Орди у 1246 році, і загинули смертю мучеників.

Київські митрополити теж мусіли діставати право на перебування на митрополичому престолі у формі ханських «ярликів». Але, треба віддати належне завойовникам зі Сходу, що після завоювання України, вони протягом понад столітнього панування на її землях переважно не втручалися в духовне життя народу і Церкви. Щобільше, хани гарантували своїми «ярликами» безпеку церквам, монастирям та духовенству і звільняли їх від данини. *«Хто буде зневажати віру руських, церкви, монастирі, каплиці – не знайде собі прощення, а буде скараний на смерть»*, – говориться в ханських ярликах з 1270 і 1313 років. Для християн, що перебували на землях орди, татари дозволили відкрити у 1261 році окрему Сарайську єпархію. Зв'язки Київської митрополії з Візантією, перервані на кілька років після зруйнування Києва, з часом знову відновилися.

Втративши опіку державної влади, Церква під час татарського поневолення залишилась пов'язаною безпосередньо лише із своїми віруючими. А народ, не маючи більше своєї влади, вбачав у Церкві єдину стабільну інституцію, де можна було знайти підтримку, навіть якщо тільки духовну. Зближення між народом і Церквою пішло на Україні значно далі, ніж це було у випадку багатьох інших християнських народів, і сприяло виробленню самобутнього Українського Православ'я.

ЦЕРКВА У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Після падіння Київської держави ще сто років існувала Галицько-Волинська держава на заході – останній бастион української державності княжої доби. На захід перейшов на якийсь час і центр церковно-релігійного життя.

Християнство з'явилося на західно-українських землях ще за Володимира Великого. Першою єпархією у цій частині Київської Русі була Галицька з осередком у стародавньому княжому місті Галичі. Як і решта українськоруських земель, Галичина була століттями православною, незважаючи на послідовні і наполегливі намагання сусідньої Польщі силою накинати населенню римо-католицтво. Коли у 1240 році упав Київ, галицький князь Данило Романович

відчув відповідальність за долю не тільки заснованої його батьком Галицько-Волинської держави, а і всієї Русі. Це на його рекомендацію у 1243 року кандидатом на митрополита Київського було обрано уродженця Галичини Кирила, якого формально поставив і рукоположив у Нікеї Царгородський патріарх. Він зайняв кафедру, вакантну з часу, коли митрополит Йосиф зник безвісти під час руйнування Києва татарами.

Князя Данила не минула доля інших князів Київської Русі. Не маючи можливості боротися з переважаючою силою татарських наїзників, він мусів визнати їхню владу над ним, діставши від Орди «ярлик» на своє князівство. Однак він не переставав мріяти про визволення від татарської кормиги і шукав для цього союзників на Заході. Найперспективнішою здавалась надія на хрестоносний похід проти татар, що його організував у той час папа Інокентій IV. Володар Галицько-Волинської держави розпочав з ним переговори. Папа вирішив використати цю нагоду для спроби перетягнути Данила на унію з Римом і поставив вимогу про це, як передумову допомоги. Князеві було запропоновано королівську корону, і він, з політичних міркувань, прийняв її — явно неохоче, без жодних урочистостей — 1253 року. Але з запланованого хрестоносного походу нічого не вийшло, і Данило, не вважаючи себе зобов'язаним перед Римом, залишився вірним Православній Церкві.

ПОЧАТКИ НОВОЇ МИТРОПОЛІЇ НА ПІВНОЧІ

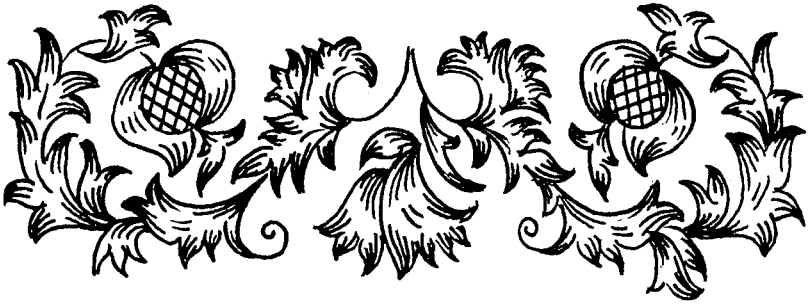
У той час, як татари руйнували українські землі, швидко зростало, набирало сили і впливів Володимиро-Суздальське князівство, що, на відміну від знищеної східними наїзниками України, відносно уціліло від руїни. Згодом його центром стала Москва, вперше згадана в літописному записі за 1147 рік, як володіння князя Юрія Довгорукого. На північ з поневолених татаро-монгольськими ордами українських земель, зокрема з міст, тікало багато людей, шукаючи спокійнішого життя. Почали залишати свою паству і Київські митрополити. Першим з них був ставленник князя Данила Кирил III. Прибувши до Києва 1246 року, він не-

забаром після того переїхав до Володимира над Клязьмою і лише зрідка відвідував столицю своєї митрополії. За його прикладом пішли і його наступники. У 1300 році митрополит Максим, родом грек, переніс до Володимира свою кафедру. Це підготувало ґрунт для створення на півночі окремої митрополії, з якої виросла Московська (пізніше Російська) Церква.

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ

Така ситуація стала небажаною для галицьких князів, які не хотіли, щоб Церквою на їхній території керував митрополит з осідком в іншій, до того ще й ворожій їм, державі. Це породило рух за створення окремої Галицької митрополії, що завершився успішно 1303 року. Царгородський патріарх Афанасій підвищив Галицьку єпископію до рівня митрополії і прислав свого ставленика, митрополита Ніфонта. Але проти цього виступили суздальські, а пізніше московські князі, вдаючись до тиску на Царгородського патріарха, щоб зупинити роз'єднання. Царгород охоче йшов їм на руку, бо ж північні князі ставали дедалі сильнішими й багатшими, мали можливість підтримувати зубожілу патріархію щедрими дарунками. 1347 року патріарший собор скасував Галицьку митрополію на домагання московського князя Симеона і Київсько-Московського митрополита Феогноста. Потім її було знову відновлено, але не надовго.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНІ ПІД ЛИТВОЮ І ПОЛЬЩЕЮ

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

У XIII-XIV сторіччях українські й білоруські землі поступово опинилися під владою Литви, що об'єдналась з окремих племен у Велике князівство Литовське. Галичину і Холмщину невдовзі після смерті останнього князя Галицько-Волинської держави Юрія II у 1340 році захопила Польща і негайно почала здійснювати там послідовну політику колонізації та насадження римо-католицизму. Литва, у той час значно нижча у своєму розвитку, ніж Україна, не вносила змін у життя, звичаї та закони українсько-білоруських земель, а навпаки — засвоювала їх для себе. Руська мова була державною мовою, Православна віра — панівною. Практично, це була федерація литовського, українського і білоруського народів, Литовсько-Руська держава. Перемога литовсько-руських військ над річкою Синюхою 1363 року поклала кінець татарському пануванню.

Православна Церква далі залишалась важливим чинником, незважаючи на те, що митрополити Київські постійно перебували на півночі. В умовах фактичної незалежності, церковно-релігійне життя текло нормальним річищем. Церква користувалась великою пошаною з боку великих князів і шляхти, серед яких було багато щедрих меценатів. Діяли монастирі, ширилась освіта. Але литовські князі, володарі могутньої держави, були незадоволені тим, що на чолі Церкви стоїть митрополит, який проживає у чужому

Московському князівстві, і прагнули створити власну митрополію. Боротьба за досягнення цієї мети тривала десятиліттями. Найбільші перешкоди ставила Москва. Вона чинила сильний тиск на Царгородського патріарха, щоб не допустити до створення окремої митрополії у Литві, а коли вона вже була заснована, то домагалась її ліквідації. Царгород то погоджувався на окремого митрополита Литовського, то вимагав, щоб залишався лише один митрополит Київський і всієї Русі (фактично митрополит Московський). Все ж сила і впливи Православної Церкви у Литовсько-Руській державі від цього не зменшувались.

ПОЧАТКИ ПОЛЬСЬКО-КАТОЛИЦЬКОГО НАСТУПУ

Ці сприятливі для Православної Церкви умови зникли після 1385 року, коли великий князь Ягайло, бажаючи одружитись з донькою польського короля Ядвігою, підписав Кревську унію, якою погодився на політичне об'єднання литовських та українсько-білоруських земель з Польщею і переведення Литовського князівства на католицизм. Перейшов на католицьку віру і він сам.

В Галичині, що перебувала під владою Польщі з середини XIV сторіччя, дедалі посилювався колонізаційний тиск на православне населення; Православна Церква зазнавала зневаги й утисків. Об'єднання Литви і Польщі в офіційно католицьку федерацію поширило наступ католицизму на всі українсько-білоруські землі. Але навіть втративши статус панівної Церкви, Православна Церква ще довго відігравала важливу роль в житті держави і народу.

СПРОБА УНЕЗАЛЕЖНЕННЯ ВІД ЦАРГОРОДУ

На початку XV сторіччя сталась подія, яка спричинилась до нового прояву незалежності Київської митрополії. У 1407 році Царгородський патріарх висвятив на митрополита Київського і всієї Русі грека Фотія, відкинувши кандидатуру, пропоновану великим князем Литовським Вітовтом. Митрополит Фотій обіцяв оселитися в Києві, але невдовзі теж переїхав до Москви, а до Києва приїжджав лише для того, щоб вивозити з України коштовні речі. Це

обурило великого князя, і коли виявилось, що Царгородський патріарх ігнорує його протести, він скликав 1415 року собор у Новогрудку для вирішення цієї проблеми. Собор обрав кандидатом на нового митрополита ігумена Дечанського монастиря Григорія Цамблака. Патріарх не тільки відмовився висвятити його, а й наклав на нього анафему та позбавив священства. Тоді, на новій сесії Собору, з участю українсько-білоруських єпископів, князів і бояр, постановлено поставити Григорія Цамблака на митрополита самим, без згоди Царгороду. У грамоті про цей акт Новогрудський собор посилається на прецеденти з обранням митрополитів Іларіона та Кліма Смолятича, на практику Болгарської та Сербської Церков. У грамоті визнається духовна зверхність Царгородського патріарха та висловлюється пошана до нього, але ясно натякається на засаду, що коли Церква-мати відмовляється прислухатися до потреб Церкви-доньки, то остання має повне право взяти справи у власні руки.

ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ

1439 року нормальну течію церковного життя сколихнула Флорентійська унія Царгороду з Римом. Опинившись у смертельній небезпеці під невблаганним тиском військ турків-османів, візантійський імператор Іоан VIII Палеолог вирішив піти на церковну унію з Римом, сподіваючись здобути за це військову допомогу Заходу. На Фераро-Флорентійському соборі представники Східної Церкви погодились визнати першість Римського папи і прийняли західне формулювання деяких догматів віри. Але єдність тривала дуже недовго. Як і у випадку галицького князя Данила два століття перед тим, надії на військову допомогу Заходу не виправдались, а більшість православних єпископів і вірних так чи інакше відкинули прийняте погодження про з'єднання з Римом. І вже 1451 року собор у Царгороді засудив унію. На Сході знову міцно утвердилося православ'я. Однак 1453 року турки здобули Царгород, і колись могутня Візантійська імперія перестала існувати.

Флорентійська унія відбилась і на житті Православної Церкви в Україні та Московщині. В час форсування унії

імператором Іоаном VIII Царгород поставив митрополитом Київським прихильника унії, грека Ісидора. Він прибув до Москви, де вже довший час мали свій постійний осідок Київські митрополити, ще перед Фераро-Флорентійським собором, але його про-римські погляди зустрілись там з сильним опором. Після повернення митрополита Ісидора з собору, де він виявив себе палким оборонцем підпорядкування Римові, його заарештували за зраду православ'я і віддали під суд. Кінець кінцем він опинився на волі і виїхав до Литовсько-Руської держави, намагаючися й там насаджувати унію, але успіху не мав і оселився в Римі, де залишався до кінця життя.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У XV сторіччі Московська Церква була з усіх поглядів фактично відділеною від Православної Церкви в Литві-Україні, хоч її першоієрарх далі титулувався митрополитом Київським і всієї Русі. Московські і литовсько-українські землі перебували в кордонах двох різних, ворогуючих між собою, держав. Здійснюючи свою традиційну політику експансії, Москва постійно поширювала свою територію, ставала дедалі могутнішою. Зрозуміло, що в її керівних колах зростало бажання мати свою Церкву повністю незалежною. Флорентійська унія дала Московській Церкві привід до відокремлення. 15 грудня 1448 року собор єпископів у Москві поставив на свого першого власного митрополита, єпископа Рязанського Іону, зробивши це без порозуміння з Царгородським патріархом. Це було рівнозначне проголошенню автокефалії Московської Церкви. У 1458 році Московський собор формалізував цей самовільний акт сепаратизму.

Не можна заперечувати, що Церква великої самостійної і сильної держави мала на це право і використала його у слухний час шляхом одностороннього акту. Царгород не визнавав незалежності Московської Церкви протягом 150 років. Не визнавали її незалежною й інші східні патріархи, хоч обставини змушували їх дедалі частіше удаватися по матеріальну допомогу до Москви, яка мала можливість її надавати.

ПОДІЛ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

З проголошенням незалежності Московської Церкви відбувся остаточний поділ єдиної православної митрополії на Сході Європи на дві окремі митрополії. Київська митрополія, що включала Українсько-Білоруську Церкву, далі перебувала в юрисдикції Царгородського патріарха. Церквмати і Церква донька розділяли у той час спільну долю поневолення, і це спричинялось до більшого взаєморозуміння та тісніших відносин. Московська митрополія після 1448 року розвивалась як самостійна Церква, дедалі більше відходила від того спільного, що єднало її з Київською митрополією, виробляла свої власні особливості. 1589 року Московська Церква проголосила себе патріархією, силою примусивши візитуючого Царгородського патріарха Єремію II дати на те свою формальну згоду. Протягом майже двох з половиною століть, аж до насильного підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархові 1686 року, дві великі сусідні митрополії жили цілком окремим життям, і тому Російська Православна Церква не має жодних підстав привласнювати собі цей період історії Київської митрополії, включно з золотою добою митрополита Петра Могили, як це вона має нахил робити.

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА В КАТОЛИЦЬКІЙ ПОЛЬЩІ

1569 року Польське королівство і Велике князівство Литовське уклали Люблинську унію, об'єднавшись в єдину Річсполиту Польську. В чужій вірою Польській державі Українська Православна Церква зазнавала постійних утисків та посягань влади на керування нею. З'явилось і швидко поширилось згубне для незалежності й авторитету ієрархії право патронату, що давало королеві повноваження поставляти православних митрополитів, єпископів та ігуменів монастирів замість традиційного в Українській Православній Церкві соборного обрання. Цим правом часто зловживали. Єпископські кафедри надавались за гроші, вислуги, по протекції; на них нераз опинялись недостойні цього високого становища особи. Узалежені від державної влади єпископи ставали виконавцями її волі, зраджували свій народ.

Багатьох священників призначали магнати, на землях яких були православні парафії. Це неминуче спричинялось до повної залежності духовенства. Церковні собори засуджували суперечні канонам Церкви зловживання, але загально поширена практика тривала далі.

Для православних у Польській державі створювались такі умови, щоб змусити їх переходити на католицизм. Українська шляхта, намагаючись утримати своє становище в суспільстві та зберегти свої маєтки, полонізувалась, зрікалась батьківської віри. Але народ далі віддано тримався Православної віри й Церкви, яка була для нього не тільки духовною матір'ю, але й джерелом збереження національної самобутності.

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА

Важливу роль в обороні Православ'я відіграли церковні братства, що в XV-XVI сторіччях були чільним елементом економічного і суспільного життя народу. В умовах занепаду Церкви, спричиненого ворожою політикою польської католицької влади, братства стали головною моральною силою народу, прикладом християнського життя і благочестя. Значення цих організацій для порятунку Православної Церкви належно оцінила Церква-мати у Царгороді. Коли Антіохійський патріарх Йоаким вибрався в середині 1580-х років у подорож до слов'янських земель для збирання пожертв на утримання зубожілих під турецькою владою східних патріархій, Царгородський патріарх Єремія II доручив йому оглянути стан Київської митрополії, звідки надходили сумні вістки про занепад церковного життя. Перебуваючи в Галичині, патріарх Йоаким нав'язав тісні взаємини з найбільшим і найактивнішим у той час Львівським Успенським братством, слухно вбачаючи в ньому та в інших братствах чи не єдину надію на виведення Церкви і народу з кризи. 1 січня 1686 року він затвердив новий статут братства, надавши братчикам ще й додаткові права та повноваження. Братство мало бути зразком життя за Христовими заповідями, стежити за моральним станом не лише своїх членів та інших мирян, а навіть і духовенства та єпископів.

Через три роки після візиту Антіохійського патріарха, в Україну завітав сам Царгородський патріарх Єремія II, найвищий зверхник Київської митрополії. Його враження від стану Православної Церкви під католицькою Польщею було таке саме, як і патріарха Йоакима, і такою ж була оцінка позитивної ролі українських православних братств. Патріарх Єремія II підтвердив права й повноваження Львівського братства і щобільше — з огляду на слабкий авторитет тогочасного єпископату, він вивів Львівське братство з підлеглості місцевим єпископам і надав йому право ставропігії, тобто зробив його відповідальним безпосередньо перед патріархією. Це саме право він надав невдовзі й Віленському братству, що теж належало до найактивніших в обороні Православної Церкви. Рішення патріарха Єремії II було з усіх поглядів правильним. Братства продовжували бути світильниками християнської моралі і благочестя в темряві занепаду, розгорнули широку добродійну діяльність, присвячували пильну увагу ширенню освіти, засновували школи, друкарні.

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ

Серед українських шляхтичів, що витримали тиск з боку польської католицької влади і залишились вірними Православній Церкві, особливо вирізнявся князь Костянтин Острозький, осідком якого було місто Остріг на Волині. В кінці 1570-х років він заснував тут академію — школу вищого рівня, що стала вогнищем православної освіти і науки для всієї України. При академії працювали визначні українські й чужинецькі вчені того часу, богослови, філософи, письменники. У заснованій князем Острозьким друкарні 1581 року побачила світ Острозька Біблія — перше друковане видання Святого Письма церковно-слов'янською мовою, перевірене і частково перекладене наново з грецьких та інших текстів. Князь Острозький був могутнім оборонцем Православної віри, опікуном та щедрим меценатом Православної Церкви у Польській державі. Царгородський патріарх відзначив його заслуги перед Церквою, надавши йому титул патріаршого екзарха.

ІДЕЯ УНІЇ З РИМОМ

Утиски й переслідування православних в іновірній Польській державі з метою примусити їх перейти на католицтво не дали бажаних наслідків: народ залишався вірним своїй Церкві. Тоді виринала ідея підпорядкувати православне населення Римові шляхом унії. Ідея не була нова — різні спроби поєднання Східної і Західної Церков почалися вже невдовзі після їхнього остаточного роз'єднання 1054 року, але всі вони були безуспішні, або, як Флорентійська унія, тривали дуже коротко. На перший погляд, унія з Римом могла здаватись привабливою православним Українсько-Білоруської Церкви. Від них вимагалось визнати першество Римського Папи, прийняти постанови соборів, що відбувались на Заході після VII Вселенського Собору і догматичне вчення Західної Церкви, у чому відмінне від вчення Православної Церкви. Однак їм залишали те, що для пересічного православного християнина становило головне в його церковно-релігійному житті: грецький обряд, слов'янську богослужбову мову і навіть жонате духовенство. Підпорядкована Римові Православна Церква мала б значну церковну автономію.

В кінці XVI сторіччя ідея унії почала все більше імпонувати православним єпископам на Україні, незадоволеним своїм приниженим станом у порівнянні з католицькими єпископами у Польській державі та обуреним з приводу применшення їхньої влади східними патріархами за рахунок вивищення ролі братств. Їх приваблювала Римська Церква з її суворою ієрархічною структурою і беззастережною владою вищої церковної ієрархії та духовенства, де не існувало того, що в їхніх очах було втручанням простолюду у церковні справи. Унія здавалась їм ідеальною розв'язкою, шляхом до відновлення ладу в Церкві.

Підготовка до прийняття унії провадилась таємно від духовенства і народу, зокрема від братств. Тривала вона кілька років. Провідну роль у переговорах відігравали єпископ Луцький Кирило Терлецький та єпископ Володимирський Іпатій Потій. Свої заходи вони тримали в таємниці навіть від князя Костянтина Острозького, який підтримував

ідею унії, але не як підпорядкування Православної Церкви Католицькій, а як об'єднання двох рівноправних Церков. Коли князь довідався про таємні переговори та про те, що єпископи мають на увазі підпорядкування Римові, він став ревним противником унії.

УНІЙНИЙ І ПРОТИУНІЙНИЙ СОБОРИ В БЕРЕСТІ

Унію з Римом проголошено 9 жовтня 1596 року на унійному соборі в Бересті (теп. Брест). Участь у ньому взяли митрополит Київський Михайло Рогоза і п'ять єпископів, представники папи та від короля. Проголосивши унію, собор кинув анафему на двох православних єпископів та духовенство, що залишились вірними Православ'ю.

Одночасно в тому ж місті відбувся собор Православної Церкви з участю єпископів Львівського Гедеона Балабана і Перемиського Михайла Копистенського, дев'ятох архимандритів і понад двохсот священників. Були на ньому представники Царгородського і Олександрійського патріархів, багато православної шляхти, делегати від братств. Делегація Львівського Успенського братства прибула на собор з інструкціями *«кріпко і непорушно стояти у всьому церковному переданні Східної Вселенської Церкви... і не вдаватися за відступниками до послушенства Церкві папезській»*. Коли всі намагання дійти до порозуміння з прихильниками унії закінчились невдачею, Собор засудив унію і тих, що її прийняли. *«Ображена Свята Східна Церква наказує нам і цьому соборові, щоб митрополит і єпископи-відступники позбавлені були архиєрейської гідності, влади і єпископського звання та всякого нашого духовного сану»*, – говориться у соборній постанові, прийнятій 9 жовтня 1596 року.

Рішення православного Берестейського собору затвердив Царгородський патріарх. А король Сигізмунд III, лютий ненависник Православ'я, затвердив акт унії, і вона дістала офіційний статус у польській державі. Постанови православного собору він проголосив неправосильними.

Так сталося розбиття Церкви, знищено релігійну єдність українського народу, що проіснувала шість століть.

УТИСКИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯ УНІЇ

Після Берестейської унії Православна Церква опинилась у надзвичайно тяжкому становищі. Вона залишилась усього з двома єпископами. В очах державної влади Церква була нелегальною, а тому позбавленою всіх громадянських прав. Поляки визнавали лише уніатських єпископів, а до православних ставились з дедалі більшою зневагою, силували переходити на унію, створювали для них неможливі економічні умови, обмежували можливості праці й комерції, обкладали непосильними податками, переслідували фізично. В руки уніатів перейшло багато православних церков, включно з Софійським собором у Києві; православним ледве пощастило затримати Києво-Печерський монастир. До того ж, у 1608 році помер князь Костянтин Острозький, смерть якого забрала у Православної Церкви її найвпливовішого оборонця.

Все ж, прихильники унії прорахувалися. Більшість духовенства і шляхти та народні маси залишились вірними предківській Православній вірі.

В ОБОРОНІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Православна шляхта боролась за права своєї Церкви на сеймах, часом досягаючи деяких успіхів, але постійно зустрічаючись з запеклим опором з боку католицької та проунійної більшості. Визначну роль в обороні Православ'я відіграли, як і перед унією, церковні братства, яких ставало дедалі більше по всій Україні. Братчики боронили свою Церкву на судах, писали петиції до сейму, видавали полемічну літературу проти унії.

На початку XVII сторіччя на захист Православної Церкви стало українське козацтво, що до того часу вже виросло у вагомий військовий сили, з якою мусів рахуватися і король. 1615 року у Києві, при сприянні козаків, було засноване Богоявленське братство. Наступного року до нього записався з усім Військом Запорізьким гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Козацтво вже й раніше допомагало православному духовенству та мирянам боротися за свої права з уніатами; тепер, як члени братства, козаки стали

офіційними оборонцями Православної Церкви і православного люду.

А Церкві у той час доводилось вже не тільки боротися за збереження своїх прав, а й докладати зусиль, щоб просто вижити. Царгородська патріархія, хоч сама перебувала в невідрадному становищі під владою турків, намагалась допомагати Церкві-доньці. Грецькі єпископи, які переїжджали через українські землі або затримувались там на якийсь час, висвячували священників, часто наражаючись на репресивні заходи з боку уніатських єпископів та польської влади. Цим вони бодай частково розв'язували гостру проблему браку духовенства. Але без повної ієрархії Православна Церква на Україні увесь час стояла на грані загибелі.

Ситуація стала критичною, коли протягом перших десяти років XVII сторіччя померли обидва єпископи, що не перейшли на унію: Гедеон Балабан у 1607 році, Михайло Копистенський – у 1610. Залишився лише єпископ Єремія Тисаровський, висвячений по смерті єпископа Гедеона Балабана на львівську кафедру, і то тільки тому, що він перед хіротонією таємно пообіцяв королеві перейти на унію, а після хіротонії заявив, що лишається вірним Православ'ю. Маючи усього одного єпископа, Українська Православна Церква не мала можливості збільшувати свою ієрархію, бо згідно з канонами Церкви для висвяти єпископа потрібно трьох, або шонайменше двох єпископів. Якби помер єпископ Єремія, Православна Церква на Україні фактично перестала б існувати.

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ

Київське Богоявленське братство із своїми членами козаками відіграло вирішальну роль у відновленні української православної ієрархії. 1618 року, подорожуючи до Москви по матеріальну допомогу, Єрусалимський патріарх Феофан зустрівся з козаками гетьмана Сагайдачного і довідався від них про критичний стан Православної Церкви у Польській державі. Патріарх пообіцяв допомогти і звернувся до Царгороду з проханням надати йому повноваження

«виконувати всі архиєрейські справи у православних єпархіях у Польщі, підпорядкованих Царгородському патріархові». Таку грамоту, підписану Вселенським патріархом Тимофієм та кількома митрополитами, він одержав, і, повертаючись 1620 року з Москви через Україну, діяв уже тут, як законний представник Царгородської патріархії.

Як тільки патріарх Феофан прибув в Україну, його зустріли козаки Сагайдачного і взяли під свою опіку, знаючи, що ворожий до Православ'я польський уряд може намагатися перешкодити йому здійснити місію порятунку Церкви. Козаки ескортували патріарха до Києва, і під їхньою охороною він перебував майже пів року у Богоявленському монастирі. Представники Української Православної Церкви, монастирів, братств та православних громад, що зібрались у Києві влітку 1620 року з нагоди перебування там патріарха Феофана, звернулись до нього з уклінним проханням рукоположити нових єпископів. Козаки обіцяли патріархові недоторканість і захист. У вересні патріарх Феофан та два інші грецькі ієрархи рукоположили у Києві митрополита Юва Борецького і п'ятьох єпископів. З огляду на обставини, хіротонії у церкві Богоявленського братства звершувались таємно, при закритих вікнах і дверях. У грамоті з цієї нагоди до православного населення патріарх Феофан, посилаючись на повноваження, одержані від Царгородського патріарха Тимофія, надав нововисвяченій ієрархії право самим поставляти митрополита у випадку якщо б виникла вакансія на митрополичому престолі, а політичні обставини не давали б можливості звернутися по благословення до Царгороду.

БОРОТЬБА ЗА ВИЗНАННЯ

З відновленням своєї ієрархії, Українська Православна Церква стала на шлях нового розвитку. У Києві знову відродився духовний і культурний центр України. Боротьба з унією дістала новий стимул, уніати масово повертались до Православної Церкви. Пожвавилась діяльність монастирів і церковних братств, засновувались нові.

Однаке польський уряд не визнавав новопоставлених ієрархів, не дозволяв більшості з них зайняти свої кафедри. Православні владики були в безпеці лише під охороною козацтва.

У квітні 1632 року помер король Сигізмунд III, запеклий ворог Православної Церкви. Українська православна шляхта і козацтво поставили вимогу відновити правне становище Православної Церкви та її ієрархії. Кандидат на королівський трон Володислав IV, що відзначався більшою релігійною терпимістю, підтримав ці вимоги, і восени того ж року справа була вирішена на сеймі ухваленням «Пунктів заспокоєння руського народу грецької релігії». Цей акт бодай в теорії забезпечував православним рівні права з уніатами. Але, щоб не втратити обличчя, поляки далі відмовлялись визнавати ієрархію 1620 року і зажадали, щоб були обрані нові кандидати. Митрополит Іов Борецький тоді вже не жив (помер 1631 року), його наступник Ісайя Копинський мусів зректися митрополичого престолу, і кандидатом на митрополита Київського обрано архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могила.

МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА

Митрополит Петро Могила, син молдавського володаря Симеона Могили, був однією з найвизначніших постатей в історії Православної Церкви на Україні. Він зрікся блискучої політичної кар'єри в Польщі, яку йому забезпечували родові зв'язки, широка освіта та вроджена інтелігентність, і присвятив себе на Службу Богові. 1627 року молодий Петро Могила прийняв чернецтво у Києво-Печерському монастирі і за свої виняткові здібності удостоївся того ж року бути обраним архимандритом цієї давньої релігійної святині Української Православної Церкви.

Очолити 1633 року Київську митрополію, Петро Могила присвятив велику увагу упорядкуванню церковного життя, занепаłego і розкладеного роками безправності й утисків. В час його перебування на митрополичому престолі відбувся важливий собор 1640 року, на якому підтверджено засаду соборності в устрої Української Православної

Церкви; відбувались також єпархіальні собори. З братствами митрополит утримував тісні зв'язки — особисто і через листування, але намагався тримати їх, як і всі церковні та прицерковні організації, під своїм контролем. Бажаючи зміцнити силу церковної організації, він підніс владу митрополита і єпископів на рівень, що межував з автократизмом. Але ці заходи явно були потрібні у той нестабільний час і принесли бажані наслідки.

ЗОЛОТА ДОБА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Митрополит Петро Могила відновив тісний контакт з Православними Церквами Сходу і зокрема з Царгородським патріархом. На патріаршому престолі у Царгороді перебував у той час Кирил Лукарис, який особисто знав і цінив Київського митрополита. Він надав Петрові Могилі звання патріаршого екзарха з широкими повноваженнями. Київська митрополія вийшла з ізоляції, що в ній вона опинилась за довголітнього перебування під неприхильною чужою владою.

Особливі досягнення Могилянської доби були в галузях освіти, богословської науки та упорядкування богослужбового чину. У 1631 році, ще будучи архимандритом Києво-Печерського монастиря, Петро Могила заснував при ньому богословсько-філософську школу і невдовзі після того об'єднав її із школою Богоявленського братства. Об'єднана школа згодом дістала на честь її засновника назву Києво-Могилянської колегії (пізніше академії). Петро Могила поставив її на рівень вищих шкіл Заходу. Навчання провадилось за найкращими західними зразками. Протягом XVII-XVIII століть Києво-Могилянська академія була вогнищем освіти не тільки для України, але і для всіх православних слов'ян.

За Петра Могили, завдяки праці професорів колегії та її учнів, розквітла православна богословська наука. До скарбниці православної богословської літератури увійшов твір «Православне ісповідання віри» — ґрунтовний виклад Православної віри, який ліг в основу науки догматичного богослов'я по духовних школах Православного Сходу. За-

тверджене собором 1640 року в Києві і схвалене східними православними патріархами, «Православне ісповідання віри» було захищене Православною Церквою до символічних книг, тобто таких, що являють собою найавторитетніший виклад її віронавчання. Авторами цієї праці була група видатних богословів на чолі з Петром Могилою.

Митрополит Петро Могила дбав про упорядкування та видання богослужбових книг, які він виправляв за грецькими оригіналами. Особливо цінні його «Требник» і «Служебник», де збережено особливості богослужбових чинів Української Православної Церкви та подано цілий ряд відправ, відомих лише на Україні. До наших днів ці книги носять ім'я упорядника: «Требник Петра Могили» і «Могилянський служебник». За активною підтримкою Могили, в цикл служб Великого Посту було введено Чин Пасії на згадку і прославлення страждань Христових. Запозичена з Заходу, ця відправа прийнялась на Україні і стала невід'ємною частиною нашого церковного уставу.

За митрополита Петра Могили видано численні богословські праці, зокрема полемічні, спрямовані проти латинства, унії, кальвіністів тощо, а також історичні твори. Видавнича діяльність була зосереджена в друкарні Києво-Печерського монастиря.

Стараннями Петра Могили реставровано святу Софію в Києві, яка у той час була дуже знищена довголітнім занедбаням. Реставрував він церкву Трьох Святителів і церкву Спаса на Бересті.

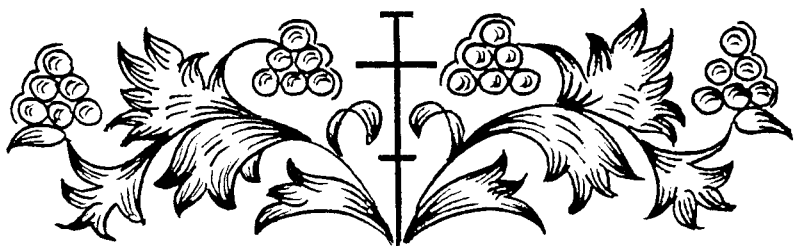
Митрополита Петра Могилу обвинувачували у прихильності до унії. Він дійсно мав зв'язки з уніатами, шукав можливості знайти спільну мову або й відновлення церковної єдності. Але він мав на увазі не ту єдність, передумовою якої мало б бути підпорядкування православних Римові. Вірний Православію, Петро Могила мріяв про власний український патріархат, що з часом зв'язав би Схід і Захід, не будучи залежним ні від одного, ні від другого.

Золоту добу митрополита Петра Могили припинила його несподівана смерть 11 січня 1647 року. У своєму заповіті, написаному незадовго перед смертю, визначний укра-

їнський першоієрарх ствердив свою вірність Православній вірі такими словами:

«У святій вірі, в котрій народився, виховався і з волі й ласки Божої достоїнство митрополитанське недостойний на собі маю, в ній же хочу, вік свій закінчивши, стати перед маєстатом Господа мого».

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ

ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Наступником Петра Могили на Київському митрополитичому престолі став Сильвестр Косів. Його служіння почалося в період дедалі зростаючого польсько-католицького тиску на Православну віру й одночасного посилення сваволі польських поміщиків супроти поневолених ними українських селян, які, незважаючи на невблаганний тиск, рішуче відмовлялись переходити на унію. Нарешті, народ піднявся проти поневолювачів. Серед найголовніших цілей всенародного повстання 1648 року на чолі з Богданом Хмельницьким були оборона Православної віри і ліквідація унії. Про це постійно говорив Хмельницький у своїх заявах, посланнях і переговорах, вимагаючи повернення православним захоплених уніатами церков. Під тиском козацьких перемог, польська сторона була примушена піти на далекосяглі поступки, включно з наданням Київському митрополитові місця в сеймі (Зборівський трактат 1649 р., Білоцерківський договір 1651). Але, як це часто було в минулому, поляки не поспішали виконувати своїх зобов'язань або просто їх ігнорували.

Українська православна ієрархія та духовенство підтримували боротьбу Богдана Хмельницького і брали в ній активну участь. Яскравим свідченням єдності козацтва, Церкви і народу був тріумфальний в'їзд Хмельницького з його військом до Києва на Святвечір (за старим стилем)

1648 року. Його зустрічали митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський патріарх Паїсій, що перебував тоді в Києві, духовенство і тисячі киян. Гетьмана вітали як нового Мойсея, що визволив Україну «з неволі людської».

Хмельницький ставився до Православної Церкви з пошаною, проте не втручався в її внутрішні справи. Між державою і Церквою панували дружні відносини, як між незалежними партнерами. Церква була звільнена від податків. Гетьман був щедрим меценатом Церкви, наділяв монастирі землею та маєтками.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА

До часу повстання Богдана Хмельницького Православна Церква на Україні прийшла до себе після тяжкої травми, заподіяної їй Берестейською унією, і за кращих політичних обставин її напевно чекало б світле майбутнє. Але труднощі безперестанної війни на кількох фронтах примусили гетьмана піти на союз з Москвою, в якій багато хто з переслідуваних поляками і уніатами православних українців сподівався знайти надійного спільника в обороні Православної віри. Згідно з Переяславською угодою 1654 року, це мав бути союз рівноправних держав із збереженням незалежності України, затриманням в руках гетьманського уряду адміністративної влади, правом мати своє власне військо. Але Москва почала відразу урізувати права суверенної Української козацької держави, і кінцевим наслідком цього процесу було повне її поневолення.

Частина українського духовенства підтримувала ідею союзу з Москвою, сподіваючись, що сильний єдиновірний сусід допоможе Україні в непосильно тяжкій ситуації. Але більшість, передбачаючи сумне майбутнє під московською рукою, рішуче виступала проти Переяславської угоди. Коли відбувалась скликана Хмельницьким рада у справі вибору сусіда-протектора, на ній виступив відомий богослов і проповідник, черкаський протопоп Федір Гурський, відважно піднісши голос проти підданства Московському цареві. Використавши факт, що на раді були присутні польські, турецькі і московські послани з дарами, він сказав: «Дари

польські килимом покриті, то й народ з поляками буде килими мати; дари турецькі шовком покриті, то й народ у шовк одягнеться; дари московські рогожею покриті, то й народ, що з москвитянами сполучиться, буде одягнутий у рогожки та підрогожки». Слова воістину пророчі, хоч, дивлячись з історичної перспективи, аж ніяк не можна погоджуватись з твердженням отця Гурського, що союз з поляками чи турками мав принести Україні килими та шовки...

НАМАГАННЯ ЗБЕРЕГТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЦЕРКВИ

Українська Православна Церква, очолена митрополитом Сильвестром Косовим не брала участі в переговорах про союз з Москвою. А коли було підписано Переяславську угоду, митрополит різними способами виявляв свою опозицію до союзників, включно з відмовою присягати на вірність цареві. Негативно ставилась до союзу з Москвою і більшість духовенства. Але політичний реалітет змусив першоієрарха Православної Церкви на Україні шукати «модусу вівенді» з царською владою. Його явно турбувало те, що в Переяславській угоді не було згадки про майбутню долю Церкви, крім невиразної обіцянки, що дотеперішні права ні в чому не будуть порушуватися, і він вирішив запевнити, що Українська Православна Церква збереже свою незалежність.

У липні 1654 року митрополит Сильвестр вислав до царя своє посольство на чолі з ігуменом Інокентієм Гізелем, передавши через нього грамоту з проханням підтвердити права і привілеї Церкви, що їх вона мала протягом віків, перебуваючи в юрисдикції Царгороду. Головне місце у цій грамоті займала стаття 2: *«Не виділяти духovenства від послушенства Святішому Царгородському патріархові, якому воно підлягає по праву Божому, по хрещенню і по правилах святих Отців».* А в окремій чолобитній від Київського митрополита говорилося, що канонічна пов'язаність з Царгородом — це *«корінь усіх наших вольностей і прав; на цьому фундаменті всі наші вольності збудовані».* Митрополит Сильвестр уже відчував, що

Москва намагатиметься підпорядкувати собі Київську митрополію, і тоді всі її споконвічні права опиняться під загрозою. Можливість збереження цих прав він вбачав у затриманні канонічної підлеглості Церкви-матері у Царгороді, навіть якщо вона була далеко, була під владою іновірних і не мала сили. Інші прохання, передані цареві, стосувались підтвердження прав української ієрархії, вільного вибору єпископів духовенством і мирянами, права мати на Україні власні церковні суди та ін. Але Москва мала цілком інші наміри. Цар зігнував більшість прохань митрополита Сильвестра, пообіцявши лише, що московські воеводи не будуть втручатися у справи українського духовенства.

Все ж Українська Православна Церква спочатку продовжувала зберігати свою незалежність і виявляла її з великою рішучістю. В грудні 1657 року, вже після смерті Богдана Хмельницького, на місце померлого митрополита Сильвестра Косова на елекційному соборі обрано Діонісія Балабана. І скликання цього собору, і вибір нового першоїєрарха відбувались без повідомлення і згоди Москви. На запит московського царського представника, чи він *«бив чолом після вибору государеві і патріархові Никону»*, новий митрополит відповів: *«Віг початку святого Хрещення Київські митрополити один за одним благословення приймали від святих Костянтинопольських патріархів, і без повеління та благословення святого Костянтинопольського патріарха я благословення прийняти і посвятитись на Київську митрополію від святого Никона патріарха не смію...»*

ПСЕВДО-ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА

У 1659 році Москва зробила далекоюсяглий крок в напрямку підпорядкування України та її Церкви, накинувши новообраному гетьманові Юрію Хмельницькому підроблені статті Переяславської угоди, як нібито прийняті Богданом Хмельницьким. У нову версію угоди підступно вставлено статтю, якої не було у первісній версії 1654 року і якої аж ніяк не підписав би Богдан Хмельницький: *«А митрополитові Київському, також і всім іншим духовним*

Малої Росії бути під благословенням святійшого патріарха Московського всієї Великої, Малої і Білої Росії».

Це вже було формальне ствердження, що Московська Церква вважала Київську митрополію своїм володінням. Москву не турбувало те, що вона свавільно порушувала одну з головних засад взаємовідносин між Православними Церквами-сестрами — пошану до незалежності та юрисдикційної цілісності одна одної.

Незважаючи на протести українського духовенства і козацької старшини, ця стаття все ж залишилась у псевдо-Переяславській угоді, і на її підставі Московська Церква почала заходи до повного підпорядкування собі Київської митрополії.

ПОСТУПОВИЙ ПРОЦЕС ПОНЕВОЛЕННЯ

Уже відразу після підписання Переяславської угоди Московський патріарх явно почав вважати Церкву на Україні своєю власністю, називаючи себе з 1654 року патріархом Великої, Малої і Білої Росії. Того ж року Московська Церква взяла під своє управління литовсько-білоруські землі, захоплені Москвою під час війни з Польщею, всупереч фактові, що вони належали до Київської митрополії. 1659 року, коли Київський митрополит Діонісій Балабан покинув Київ з гетьманом Виговським, який зірвав з Москвою, Московський патріарх негайно призначив місцеблюстителя Київського митрополичого престолу, незважаючи на те, що владику Діонісій далі залишався правним Київським митрополитом.

Царгород в більшості не помічав цих порушень або не протестував проти них, бо не мав ані сили, ані засобів для ефективної оборони своїх прав. Але деякі кроки свавільної Московської Церкви заходили занадто далеко. У 1661 році Царгородський патріарх Діонісій III кинув анафему на єпископа Мефодія Филімоновича, ревного москвофіла, якого Московська патріархія рукоположила і наставила місцеблюстителем Київської митрополичої кафедри. Це поставлення єпископа в чужій церковній окрузі було явно неканонічним актом. Та навіть ця анафема протривала

недовго. Невдовзі цар звернувся до патріарха Діонісія III з покайним листом, і патріарх, знайшовши виправдання, що, нібито, *«для ікономії спасіння душ допускається і переступ закону»*, анафему зняв. Це був перший випадок, коли Царгородський патріарх санкціонував урізання своїх прав дедалі зростаючим у силі православним центром на півночі.

Процесові втягнення Української Православної Церкви в орбіту Москви сприяла сумна доба Руїни під час гетьманування безхарактерних наставників Москви Брюховецького, Многогрішного та Самойловича у другій половині XVII сторіччя, коли Україну розривали міжусобиці і не було ані сильного державного керівника, ані сильної особистості на чолі Церкви, на яких можна було б орієнтуватися. Такі обставини вели до послідовної ерозії вірності Царгородському патріархові. Найсумнішим виявом цієї тенденції була ідея гетьмана Брюховецького після його приходу до влади 1663 року, що *«для наведення порядку не тільки мусить бути підпорядкована Церква Москві, але й митрополитом слід бути великорусові з Москви»*. Українське духовенство і навіть місцеблжуститель Київського митрополічного престолу русофіл Мефодій Филимонович зареагували на це рішучим протестом. Вони заявили московському воєводі Шереметьєву, що до митрополита, надісланого з Москви, вони не вийдуть: замкнуться в монастирях і нехай їх виволочуть за ноги: *«краще смерть прийняти, ніж мати у Києві митрополита москаля»*.

Все ж процес підпорядкування Київської митрополії Москві ішов уперед. Як приклад – 1667 року Московський патріарх підвищив Чернігівську єпископію до архієпископії. Цього неканонічного кроку не визнав Царгород, але він залишився незмінним. Москва вже не приховувала своїх планів щодо майбутнього Церкви на Україні, і їх реалізація стала лише питанням часу.

Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський був останнім першоієрархом Православної Церкви в Україні, що одержав благословенну грамоту від патріарха Царгородського (1668). Після його смерті 1675 року митрополіча ка-

федра залишалась вакантною протягом 10 років і її справами завідував місцєблюститєль. Це робилося з наміром ослабити митрополичий престол і тим підготувати ґрунт для підпорядкування Київської митрополії Москві. Нарешті, 1684 року московський уряд відчув, що настав відповідний час.

САМОВІЛЬНЕ ПОСТАВЛЕННЯ МИТРОПОЛИТА

У грудні того року до Царгородського патріарха Якова було вислане посольство з проханням погодитись, щоб новообраний митрополит Київський та його наступники поставлялись у Москві. Інакшими словами, це була пропозиція зрєктися юрисдикції над Київською митрополією. Патріарх Яків на це згоди не дав, але ще перед тим, як прийшла його відмовна відповідь, московський уряд наказав так чи інакше провести вибори і послати кандидата для поставлення до Москви. В липні 1685 року на елекційному соборі у Києві митрополитом обрано єпископа Луцького Гедеона Святополк-Четвертинського, прихильника переходу в юрисдикцію Москви. Проте учасники собору висловили протест проти підпорядкування Православної Церкви на Україні Москві і заявили у листі до патріарха Московського, що не можуть добровільно піддаватися під його владу.

Але справа уже була вирішена. 8 листопада 1685 року єпископа Гедеона поставлено у Москві на митрополита Київського. Це було фактичне підпорядкування Української Православної Церкви Москві, здійснене всупереч виразній канонічній забороні втручатися у справи іншої церковної області (Другий Вселенський Собор, правило 2; Третій Вселенський Собор, правило 8). Поставлення єпископа Гедеона на митрополита Київського у Москві було зроблене без відома патріарха Царгородського, якому Київська митрополія формально ще підлягала і, як виявилось, без його згоди.

ЦАРГОРОД ПРОДАЄ ЦЕРКВУ-ДОНЬКУ МОСКВІ

Все ж московські царі і патріарх хотіли поставити на свій підступний акт печать законності. 1686 року до

Царгороду було вислано послів з Москви і від гетьмана Самойловича. По дорозі вони зустрілися з Олександрійським патріархом Досифеєм, відомим і впливовим каноністом, який спочатку рішуче відмовлявся визнати незаконне приєднання Київської митрополії до Москви і засудив цей акт, як канонічно та морально неправильний, безпідставний, свавільний, самолюбний. Засудив він також царську обіцянку дати щедру винагороду Царгородському патріархові після одержання грамот про відречення від Київської митрополії, назвавши це «*явною симонією*» (продажем духовних дарів за гроші).

Царгородський патріарх Діонісій, який щойно змінив тоді на патріаршому престолі патріарха Якова, погодився на відступлення Київської митрополії Москві, доставши про це наказ від турецького великого візира, зацікавленого з політичних міркувань у збереженні миру з Москвою. На рішення патріарха явно вплинули і щедрі подарунки, передані послами: збереглась його розписка про те, що він одержав «*три сорока соболів і двісті червоних*». За ці «серебряники» першоієрарх Церкви-матері Київської митрополії продав свою Церкву-доньку, яка була вірна йому протягом семи століть.

Акт переходу Київської митрополії під зверхність Москви був стверджений офіційними грамотами Царгородського патріарха, але з такими передумовами: митрополит Київський має далі вибиратися за прийнятим звичаєм митрополії (тобто її помісним собором); поставлення Київського митрополита у Москві не повинне вважатися обов'язковим; відправляючи богослуження, митрополит Київський має насамперед поминати Царгородського, а вже після того — Московського патріарха. Цією останньою передумовою Царгородський патріарх хотів бодай символічно зберегти традиційний зв'язок з Церквою на Україні.

НЕКАНОНІЧНІСТЬ ЗМІНИ ЮРИСДИКЦІЇ

Неканонічність передачі (чи, фактично, продажу) Київської митрополії Москві визнано вже протягом першого року. У 1687 році собор Костянтинопольської Церкви по-

збавив патріарха Діонісія патріаршого престолу. Одним з головних обвинувачень проти нього було те, що він відступив Київську митрополію неканонічно. Але відкликати цей трагічний для Української Православної Церкви акт Царгород уже не мав можливості. Після семи століть де-факто автокефалії в юрисдикції Царгородського патріарха, для неї настала темна доба московської неволі.

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ВЛАДОЮ МОСКВИ

БЕЗВАРТІСНІСТЬ МОСКОВСЬКИХ ОБІЦЯНОК

Згідно з умовами переходу Київської митрополії під владу Москви, на які погодились царі (їх було у той час два) і Московський патріарх, Православна Церква на Україні мала право на широку автономію. За нею затримувалось право вибирати митрополита і єпископів на власних соборах. Під владою митрополита Київського залишались усі монастирі на Україні. Його повноваженням далі залишалось усе церковне судівництво. Він мав право мати власну друкарню, до якої не повинна була втручатися Москва. З огляду на історичну давність і значення Київського митрополічного престолу, митрополит Київський мав вважатися другим після Московського патріарха.

Якби Москва дотримувалась цих обіцянок, то Православна Церква в Україні могла б далі жити своїм власним самобутнім життям, і її статус, як де-факто автокефальної Церкви, що ним вона користувалась в юрисдикції Царгородського патріарха, не змінився б. Але нові зверхники дуже швидко почали перекреслювати обіцяні права. Зокрема прискорився цей процес після того, як 1721 року указом Петра I Московський патріархат було скасовано, а для управління Церквою призначено Святійший Синод, повністю підпорядкований царській владі в особі представника від царя (*«ока государевого»*) — обер-прокурора. Без затвердження обер-прокурора не ставало чинним жодне рішення Синоду.

Московський царепапізм завершено проголошенням царя головою Церкви з остаточним голосом щодо призначення єпископів та інших важливих церковних справ.

Митрополит Київський не залишався довго другим найпочеснішим ієрархом у царській державі. Щобільше, у 1722 році у нього навіть відібрано митрополичий титул, і він став «архієпископом Київським». 1743 року титул митрополита повернули, але без жодних прав, що їх Київський першоієрарх мав протягом понад семи століть. Київська митрополія перетворилась на одну з багатьох єпархій Російської Православної Церкви.

Традиційний для Української Православної Церкви соборний устрій Москва скасувала. Уже 1722 року Святійший Синод подав імена кандидатів на ваканту кафедру Київського митрополита безпосередньо цареві. Відтоді це стало традицією, як і призначення єпархіальних єпископів. Протягом XVIII і XIX століть на Україні не відбулося жодного церковного собору. Парафії втратили давнє право вибирати собі священика. У митрополита Київського відібрано юрисдикцію над українськими монастирями, починаючи з 1687 року, коли він втратив зверхність над Межигірським монастирем, а через рік після того — над Києво-Печерською лаврою. Архимандритів та ігуменів поставляли вже у Москві або Петербурзі. Мирян повністю усунули від управління у Церкві. Славні і сильні українські церковні братства ліквідувалися, а їхнє майно конфіскувала влада.

У Київського митрополита відібрано право мати власну друкарню. Запроваджено цензуру церковних видань, численні книжки, що були видані раніше в Україні, заборонено. У 1720-21 роках указами царя і Святійшого Синоду дозволено видавати лише ті книжки, які повністю однозгідні з такими ж книжками російськими, *«щоб не було ніякої різниці та окремого наріччя»*. На практиці це означало заборону видавати будь-які книжки з україномовними особливостями, не говорячи вже про оригінальний зміст.

За Катерини II розпочато заходи для зросійщення богослужень шляхом наказів, щоб відправи звершувались *«голосом, властивим російському наріччю»*. Русифікації

служила також заборона виголошувати проповіді українською мовою, хоч це явно суперечило не тільки здоровому глуздові, а й виразним вказівкам Христа і апостолів (Мт. 28, 19; Дії 2, 4-11; 1 Кор. 14, 2-19).

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

Короткою світлою добою в історії Української Православної Церкви під владою Москви було гетьманування Івана Мазепи. Його заходами і на його кошти побудовано цілий ряд величних церков у стилі українського козацького барокко: Свято-Миколаївський собор на Печерську у Києві, Богоявленську церкву Братського монастиря, церкву Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври, собор Вознесіння Господнього у Переяславі. Крім того, він відбудував багато стародавніх українських церков, серед них київський Софійський собор, щедро обдаровував церкви. Гетьман-просвітитель дбав про розвиток української науки та освіти. За його гетьманування Києво-Могилянська колегія стала академією; у Чернігові він заснував Чернігівський колегіум. Завдяки його меценатству процвітала українська релігійна література.

1708 року гетьман Іван Мазепа увійшов в союз із шведським королем Карлом XII, намагаючись відновити незалежність Української козацької держави, але союзники зазнали поразки у Полтавській битві 1709 року. Після того Україна опинилась у справжній неволі, яку розділяла і Українська Православна Церква. З наказу царя Петра I гетьмана Мазепу піддано анафемі (відлученню від Церкви), і відтоді кожного року в Неділю Православ'я цього великого мецената Української Церкви і культури виклинали з церковних амвонів, навіть з амвонів тих численних церков, які гетьман Мазепа побудував або реставрував на власні кошти.

ІЄРАРХІЯ ТА ДУХОВЕНСТВО НА СЛУЖБІ ВЛАДІ

Протягом XVIII-XIX століть нівеляція Православної Церкви на Україні ішла швидкими темпами. Укази царів і Святійшого Синоду крок за кроком руйнували залишки української національно-церковної самобутності, забороняли

будь-які прояви окремішності. 1768 року, за Катерини II, було проведено секуляризацію церковних і монастирських маєтків, тобто переведення їх у власність держави. Одночасно запроваджено «штати» духовенства, що означало перетворення священників на платних державних службовців. Єдиним, хто мужньо виступив проти секуляризації, був ієрарх-українець, митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич. За це з наказу Катерини II його покарали позбавленням сану і чернецтва, а згодом замурували навіки в казематі Ревельської фортеці, де він помер у 1772 році.

1799 року після смерті митрополита Київського Єрофея Малицького, його наступником вперше призначено неукраїнця – молдованина Гавриїла Банулеско-Бодоні. Після нього аж до 1921 року, коли на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі рукоположено на митрополита Київського і всієї України Василя Липківського, всі Київські митрополити були росіяни. Чужинець митрополит Гавриїл вважав своїм головним завданням домогтися, щоб очолена ним Церква якнайшвидше досягла повного уподібнення до Всеросійської Православної Церкви та перестала від неї будь-чим відрізнятися. Всі його наступники не цікавилися ані країною, ані народом, до яких їх призначено. Єдиним винятком був митрополит Євгеній Болховітінов, що досліджував минуле Київської митрополії та фінансував дослідження пам'яток стародавньої української архітектури.

Єпархіальні єпископи були теж переважно росіяни, виховані на вірних виконавців волі влади. Коли часом на єпископські кафедри потрапляли українці, то це були вже люди позбавлені національної свідомості або, якщо вони її мали, то старанно приховували.

Священники, яких на Україні до кінця XIX сторіччя, було біля 12 000, мали служити справі русифікації. Єпархіальні єпископи укомплектовували свою адміністрацію із спільних їм по духу росіян або зросійщених українців. До більших та важливіших церков теж призначали росіян. На багатьох чисто українських сільських парафіях опинялись пришельці з Росії, що ані мовою, ані культурою, ані духом не мали нічого спільного з народом, якому вони мали слу-

жити. У той же час численних талановитих священиків з України висилали до завойованих царськими військами неросійських народів для співучасті в їх «обрусенні».

ВІДПОРНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Все ж, більшість священиків на Україні були українського роду. Цьому зокрема сприяв той факт, що в багатьох парафіях настоятельство передавалось від батька до сина, до внука і дальших поколінь (український духовний стан). Хоч всі священики переходили через систему духовної освіти, де панував російський дух і де учнів виховували у вірності єдинонеділимій царській імперії, багато священиків-українців, вийшовши з народу, не могли цілком загубити своїх корені. В родинному колі і в розмовах з віруючими вони вживали українську мову, плекали народні звичаї, народні пісні. Знаходились священики-патріоти, які видавали українською мовою проповіді, оповідання з Святого Письма, життя святих. Може б таких було й більше, якби цієї діяльності не припинив Валуєвський указ 1863 року.

З українських священичих родин та з вихованців духовних шкіл вийшли численні діячі української культури, науки і Церкви: Василь Біднов, Осип Бодянський, Іван Власовський, Сергій Єфремов, Іван Котляревський, Олександр Кошиць, Іван Нечуй-Левицький, Микола Леонтович, митрополит Василь Липківський, Олександр Лотоцький, Амвросій Метлинський, Петро Ніщинський, Степан Руданський, Анатолій Свидницький, протоієрей Кирило Стеценко, Володимир Чехівський та багато інших.

В кінці XIX і на початку XX століть духовні семінарії на Україні стали одними з найбільших розсадників українства. Всупереч заборонам і переслідуванням, при семінаріях засновувались таємні українські гуртки і громади, які плекали ідеї українського відродження.

НИВЕЛЯЦІЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Києво-Могилянську академію, що довго була вогнищем української науки та культури, поступово зрусифіковано і позбавлено самобутнього характеру. Особливо від-

значився у цьому процесі митрополит Самуїл Миславський, пильно дбаючи про введення в академії російської мови. 1819 році Києво-Могилянську академію — всесторонню вищу школу університетського типу — перетворено на вужчу обсягом Духовну академію і невдовзі уподібнено трьом іншим Духовним академіям царської імперії — Московській, Петербурзькій і Казанській. Але в її стінах провадилась інтенсивна наукова праця, яка включала численні дослідження тем з історії Православної Церкви на Україні та національно-культурного минулого українського народу. Наслідки цих досліджень публікувались в більшості у щомісячному виданні «Труди Київської Духовної Академії», що виходили з 1860 до 1917 років. Незважаючи на загально-російський характер цієї школи, вона діяла на Україні, жила багатими українськими темами й матеріалами, і тому, дивлячись з перспективи часу, її можна з підставою зарахувати до елементів науково-богословського минулого України.

НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Самобутня українська церковна творчість зазнала в XIX сторіччі тяжких нівеляційних ударів з боку царської влади. У той час, як XVIII сторіччя, коли ще існувала в якійсь формі Гетьманська держава, було добою інтенсивного церковного будівництва, при чому у виразно українському стилі, то XIX сторіччя не дало Україні жодної церкви, яка варта була б згадки в історії української архітектури. І це зрозуміло, бо ж указом царя Павла I з 1800 року заборонено будувати на Україні нові церкви українського типу, а дозволялися лише церкви «московсько-синодального» зразка. Прикладом такої нівеляційної політики у сфері церковного будівництва можуть бути нова Десятинна церква, побудована у 1828-1842 роках на фундаменті Володимирівної Десятинної Церкви, з хаотичною мішаниною різних стилів, і типово-російський київський Володимирський собор, споруджений у 1862-1882 роках.

Занепаз також іконопис — малярам було наказано притримуватись російського стилю, і XIX сторіччя не зали-

шило по собі нічого пам'ятного. Зникли такі особливості українського релігійного малярства, як зображення Христа, Богородиці і святих в обставинах своєї країни, включно з людьми даної доби (наприклад, образ Покрови, де внизу були намальовані запорізькі козаки).

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І РЕЛІГІЯ

У колах інтелігенції відразу до офіційної Церкви часто вела до релігійної байдужості або й до безвір'я. Молодь захоплювалась революційними та соціалістичними ідеями, відкидала Церкву і релігію, як гальмо до розвитку людства. Але частина інтелігенції продовжувала зберігати віру і відданість християнському вченню, а одночасно гостро картала церковний істеблішмент.

Початок такому підходові дав ще у XVIII сторіччі український філософ-поет Григорій Сковорода, який поєднував глибоку релігійність з суворо критичним ставленням по поширеного в офіційній Церкві лицемірства. У творах Тараса Шевченка віддзеркалюється його шира, безпосередня віра, молитовне єднання з Богом; він з надзвичайною теплотою оспівує побожність козаків, запорожців, простих селян. Все це заперечує намагання атеїстів зобразити Кобзаря України, як безбожника.

Шевченкові поневіряння з рук царської влади почалися з викриття Кирило-Мефодіївського братства, з яким він був тісно пов'язаний. Ідеологічні засади цього братства — рівність, братерство, єдність слов'янських народів — були побудовані на християнському вченні любові до ближнього, а діяльність його членів — на *«апостольстві любові»*, як писав один з провідних діячів братства Пантелеймон Куліш, та на українських національно-церковних традиціях. Згідно з програмою Кирило-Мефодіївського братства, управління, законодавство і освіта у майбутній федерації вільних слов'янських народів мали бути обґрунтовані християнською релігією. Сам Куліш дуже неприхильно ставився до офіційної Церкви, але був глибоко релігійною людиною.

Звичайно, були серед української інтелігенції люди байдужі або й вороже наставлені до релігії — від Михайла

Драгоманова до Володимира Винниченка вже в нашому сторіччі. Але наявність серед передових кіл діячів української культури і науки багатьох людей глибокої віри та релігійних переконань свідчить про те, що релігійна байдужість і безвір'я не були загальним явищем серед інтелігенції.

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ СВЯТОГО ПИСЬМА

У другій половині XIX сторіччя, з пробудженням української національної свідомості, відчулась потреба дати народові Святе Письмо його рідною мовою. Зроблено кілька перекладів, серед них повний переклад Біблії Куліша, Пулюя і Нечуй-Левицького, опублікований 1903 року Британським біблійним товариством. Одначе царський уряд, керуючись указом з 1876 року про заборону імпортувати з-за кордону будь-які україномовні книжки, не дозволив ввозити на Україну і Святе Письмо Куліша та його співперекладачів, і воно пішло між люди щойно після революції 1905 року.

На високому рівні був переклад Нового Заповіту Пилипа Морачевського, здійснений ним ще в 1860 році. Його високо оцінила комісія Петербурзької Академії Наук, але шовіністичний Синод не дав дозволу на друк, назвавши це *«загрозливою і шкідливою вигадкою»*, бо, мовляв, *«існування окремої малоросійської літератури спричиниться до ослаблення зв'язку Малоросії з Росією»*. Чотири Євангелія в перекладі Морачевського видано аж у 1906 році, через 17 років після його смерті. І навіть тоді двері до церкви далі залишались для української мови щільно закритими. Читати Святе Письмо українською мовою під час богослужбових відправ було заборонено. А коли єпископ Кам'янець-Подільський Парфеній Левицький наважився проповідувати рідною мовою і заохочував до того своїх священиків, московський Синод zareагував перенесенням його на кафедру в Тулі у корінній Росії.

НЕСХИТНА ВІРА НАРОДУ

Придушення національної самобутності Церкви мало численні негативні наслідки. Позбавлений можливості ак-

тивної і зацікавленої участі в житті рідної Церкви, не маючи власної ієрархії, що розуміла б його духовні і культурні потреби, не маючи духовенства, яке проповідувало б його рідною мовою, не маючи своєї духовної літератури й українських шкіл, український народ не міг відчувати такого тісного споріднення з Церквою, як у час церковної незалежності. Але у нього залишались глибока віра. Дивлячись крізь офіційне Православ'я та ігноруючи його, народ продовжував горнутися до Церкви в її богослужбових виявах. У Божому храмі православний українець знаходив пристановище, духовне піднесення й радість. Церкви були переповнені, гучно і масово відзначались храмові свята, тисячні маси прочан з усієї України прямували щороку на відпусту до Києво-Печерського монастиря, Почаївської лаври та інших стародавніх осередків духовного подвигу.

Поневолений, позбавлений національних, духовних, культурних і економічних прав, український народ все ж не втратив своєї життєвості, не денационалізувався, як цього прагнула Москва. З вибухом революції 1917 року, він прокинувся до нового життя.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНІ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ У XVIII-XIX СТОРІЧЧЯХ

ТИСК ЗА ПЕРЕХІД НА УНІЮ

Коли 1596 року більшість православних єпископів перейшла на унію з Римом, за ними не пішов народ. У своїй масі він залишався вірним Православ'ю, ігнорував єпископів-апостатів і вів активну боротьбу за відродження тяжко ураженої унією рідної Православної Церкви. Повстання Богдана Хмельницького у 1648 році було викликане головним чином народною ненавистю до чужої польської влади, яка в додаток до панської неволі, повної безправності і безоглядної економічної експлуатації ще й намагалась позбавити православних українців предківської віри, підпорядкувати чужому церковному центрові. На Східній Україні унія була ліквідована внаслідок української визвольної війни. Не мала вона широкого успіху і в Західній Україні, незважаючи на інтенсивний тиск з боку поляків. Львівська і Перемиська православні єпархії залишились після Берестейського собору в лоні Православної Церкви і затримали вірність їй навіть протягом довгих років, коли польська влада не допускала на ці кафедри новообраних православних єпископів.

1686 року Москва насильно підпорядкувала Московському патріархові Київську митрополію, і того ж року підписала «вічний мир» з Польщею, згідно з яким західно-українські землі Галичина і Волинь визнавались частинами Польського королівства. Польський уряд обіцяв шанувати

права і потреби православного населення цих земель. Але це було тільки на папері. В дійсності на православних почався масований наступ, якому не було рівного в минулому. Особливо болючий був економічний тиск: міщан, що залишались вірними Православній Церкві, позбавляли можливостей праці, торгівлі, громадських посад; закріпачені селяни зазнавали дедалі більших утисків та знущань, нераз лишались без священика або й без церкви. Обмеження прав православних стало постійним явищем. Наприклад, у 1676 році польський сейм заборонив «людям греко-руської релігії» виїжджати за кордон.

ПЕРЕТЯГАННЯ НА УНІЮ

В кінці XVII сторіччя на Львівській і Перемиській кафедрах опинились єпископи, які хоч називали себе православними, фактично були таємними уніатами і послідовно співдіяли в напрямку приєднання їхніх єпархій до Риму: поставляли прихильних унії священиків, утискали і принижували тих, хто підтверджував свою вірність Православію, рекомендували королеві призначати ігуменами та архимандритами монастирів про-унійно наставлених кандидатів. Підготувавши відповідний ґрунт, вони офіційно оголосили про перехід на унію.

Єпископ Перемиський Інокентій Винницький відступив від Православної Церкви у 1691 році і негайно почав за згодою та сприянням польської влади жорстокими методами переводити на унію підлеглі йому парафії.

Єпископ Львівський Йосиф Шумлянський протягом 20 років таємно форсував ідею унії, а в 1700 році формально приєднався до Риму. Насильне «примучування» до унії розгорнулось тепер з усією інтенсивністю і у Львівській єпархії. Особливі зусилля єпископ-рenegат скерував проти Львівського Успенського братства, непохитного у своїй вірності Православній Церкві. Львівські братчики не відступили від предківської віри навіть тоді, коли з наказу Шумлянського було проламано двері до Успенської церкви, і священик-уніат відправив там службу. Але нарешті братство було зламане матеріально. 1704 року, коли під час

шведсько-польської війни ворожі війська облягли Львів, вони вимагали від міста викуп у сумі 120 000 золотих. Польки зажадали від Львівського братства, щоб воно заплатило усі ці гроші. Для братства це було руйною. Воно втратило через цей грабунок усе своє майно, його сили були до краю вичерпані, а тиск з боку влади і католицької ієрархії дедалі посилювався. Нарешті, у травні 1708 року Львівське Успенське братство, що довгі роки було bastіоном Православної Віри і Церкви, опинилося у безвихідному становищі і було примушене теж перейти на унію.

Уніатською стала у 1712 році і Луцько-Острозька єпархія, і відтоді на всіх західно-українських землях під Польщею не залишилось жодного православного єпископа. Доля тих, хто не хотів зрікатися своєї віри, стала цілком нестерпною. Католики оголосили православним тотальну війну, докладаючи всіх сил, щоб стерти Православ'я у своїй державі з лиця землі. Православним не давали жодних посад, виселяли їх з міст, відбирали у них церкви, забороняли будувати нові церкви і ремонтувати старі, знущались над православними священиками, виганяли їх з домів, без причини ув'язнювали, вимагали відбувати панщину, грабували монастирі, нищили православні цвинтарі.

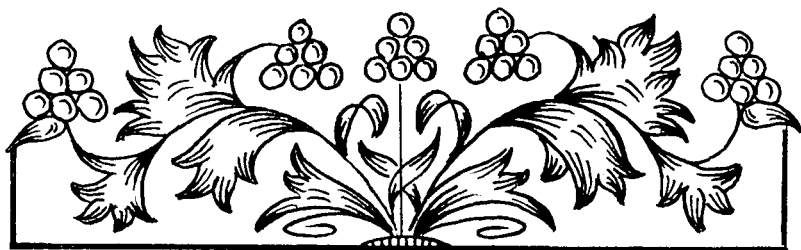
КОЛІВЩИНА

Чаша терпіння православного населення переповнилась 1768 року на частині Правобережжя, яка перебувала під владою Польщі, і вибухла всенародним гайдамацьким повстанням на чолі з Максимом Залізником та Іваном Гонтою, що увійшло в історію під назвою Коліївщина. Намагання польських панів накинути закріпаченим і безжально визискуваним українським селянам унію і в цій частині України скерувало народний гнів проти чужої для них віри та її носіїв — уніатських священиків («*ксьондзів-езуїтів*», як називав їх Тарас Шевченко). Повстання брутально придушили війська Катерини II, яких закликав раніше на допомогу в боротьбі з анти-урядовим рухом «конфедератів» польський король, а тепер використав їхню присутність на Правобережжі для ліквідації гайдамаччини.

Який парадокс: католики-поляки, що силою ширили унію на окупованих українських землях, зійшлися для знищення народного повстання проти унії з північним сусідом, який століттями видавав себе за ревного оборонця Православ'я!

В кінці XVIII сторіччя відбулось три поділи Польщі. Після третього у 1795 році Польща перестала існувати, як держава. На українських і білоруських землях, що перейшли під владу Росії, почався рух за повернення до Православної Церкви епархій і парафій, силою переведених на унію. У Галичині, яка опинилась в кордонах Австрії, Церква залишилась в унії з Римом і з часом дістала назву Греко-Католицької.

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

ДОМАГАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЦЕРКВИ

Лютнева революція 1917 року, поваливши царську самодержавну владу, збудила й сили національного відродження в Україні. Одночасно з прагненням державної самостійності прокинулось прагнення до церковної незалежності. По єпархіях України проходили собори, в яких вперше брали численну участь і миряни. На них лунала українська мова, висловлювались вимоги духовного відродження Православної Церкви на Україні, її розмосковлення та відокремлення від Церкви-поневолювача. На Подільському і Полтавському єпархіальних соборах у квітні і травні 1917 року висловлено бажання мати Українську Автокефальну Православну Церкву. Полтавський собор висловився за відновлення у Православній Церкві в Україні традиційного соборного устрою, призначення українців на єпископські кафедри, українізацію богослужень, повернення в богослужбову практику скасованих Московією давніх українських чинів, обрядів і звичаїв, українізацію духовних шкіл. На 3-му Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві в листопаді 1917 року вже конкретно поставлено питання про незалежність Української Православної Церкви.

Особливо активну діяльність в русі за усамостійнення Української Православної Церкви провадив протоієрей Василь Липківський, ще задовго до революції відомий, як ревний українофіл. З його ініціативи пізньою весною 1917

року засновано «Братство воскресіння», що згодом перетворилося на Всеукраїнську Православну Церковну Раду. На чолі своїх завдань Рада поставила скликання Всеукраїнського Православного Собору з метою вирішити питання незалежності Української Православної Церкви.

ОПІР МОСКОВСЬКОЇ ІЄРАРХІЇ

Досягнути цієї мети було нелегко. Російська Церква зовсім не бажала зрікатися своєї найбільшої, найбагатшої і найбільш розвинутої колонії. Проти незалежницьких дій українського національно-церковного руху з самого початку майже суцільним фронтом виступили російські єпископи в Україні. Єпископа Олексія Дородниціна — єдиного ієрарха, що приєднався до цього руху і увійшов до Всеукраїнської Православної Церковної Ради — вони без подання будь-яких причин заборонили у священнослужінні саме напередодні відкриття собору, щоб позбавити його права участі в ньому. Собор відкрився 19 січня 1918 року. Українські делегати мали значну силу. Якщо б праця собору провадилась нормально, то справа українського церковного відродження, можливо, пішла б бажаним шляхом, тим більше, що саме у той час у Києві проголошено IV Універсал про незалежність Української Народної Республіки. Але собор тривав усього два тижні і примушений був припинити працю, коли 1 лютого Київ здобула червона армія.

Справа унезалежнення Православної Церкви на Україні напевне була б значно легшою, якби її підтримала тогочасна українська державна влада — Українська Центральна Рада. Але вона була опанована неприхильними до релігії і Церкви соціалістами і виявила в церковному питанні повний нейтралітет, байдужість, а часом навіть ворожечу.

Собор відновився у червні 1918 року, вже за гетьманської влади і за цілком відмінних обставин. Митрополитом Київським на місце убитого червоними військами митрополита Володимира став запеклий українофоб, архієпископ Антоній Храповицький. Він подбав, щоб більшість делегатів на собор була про-московської орієнтації, і це дало можливість усунути з собору українських делегатів. Со-

бор, запланований як форум для проголошення незалежності Української Православної Церкви, перетворився на знаряддя закріплення дальшої її підлеглості Москві. Він ухвалив, що Церква на Україні далі залишається в юрисдикції Московського патріарха з правами обмеженої автономії. До Вищої Церковної Ради, яка мала керувати життям Церкви, вибрано виключно прихильників про-московського курсу.

На третій і останній сесії собору, що розпочалась у жовтні, з повною силою виявилась непримиренна позиція російських шовіністичних сил. Але під час цієї сесії пролунав також перший авторитетний заклик до автокефалії Української Православної Церкви. Його виголосив новопризначений міністр ісповідань гетьманського уряду Олександр Лотоцький, довголітній український діяч, історик, знавець церковного права і письменник. *«Основна засада... полягає в тому, — говорив він, — що в самостійній державі має бути і самостійна Церква... Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами».*

ЗАКОН УНР ПРО АВТОКЕФАЛІЮ

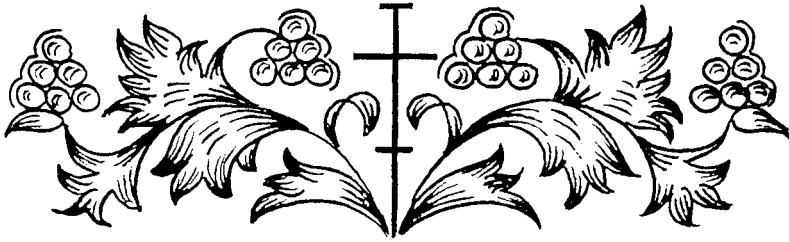
Цією заявою міністр Лотоцький від імені уряду відкидав автономію Православної Церкви на Україні і проголошував засаду автокефалії єдиною прийнятною для інтересів української держави та української православної людності. Про-московські кола собору зустріли його заклик неприховано вороже. Але через кілька днів після виступу міністра Лотоцького гетьманський уряд упав, і до влади прийшла Директорія Української Народної Республіки. З тим закінчилась і праця собору, який був первісно покликаний для незалежнення Української Церкви, але перетворився на знаряддя дальшого її поневолення Москвою.

Уряд Директорії, до якого увійшли такі рішучі борці за автокефалію, як Володимир Чехівський і Олександр Лотоцький, поставив незалежність Української Православної Церкви на чільне місце у своїй програмі. 1 січня 1919 року, усього через два тижні після приходу до влади, він

проголосив «Закон про автокефалію Української Православної Церкви та її вищий уряд». Найважливішою у ньому була стаття шоста: *«Українська Автокефальна Православна Церква з її синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не стоїть»*.

Уряд УНР мав на увазі повну незалежність Української Православної Церкви, на яку український народ, як і всі інші народи, має законне право. Не мав він наміру повертатися і до фактичної автокефалії в юрисдикції Царгороду, яка проіснувала сім століть і була припинена відірванням Київської митрополії від Церкви-матері у 1686 році. Але автори акту 1 січня 1919 року усвідомлювали, що хоч державний уряд має право встановлювати незалежність Церкви на своїй території, ця Церква стає членом родини Вселенського Православ'я лише тоді, коли її визнають Церкви-сестри. Тому в кінці січня 1919 року уряд УНР доручив новопризначеному послові до Туреччини Олександрові Лотоцькому просити Царгородську патріархію про визнання автокефалії Української Православної Церкви. Одначе очолена Лотоцьким дипломатична місія прибула до Царгороду в час, коли патріарший престол був вакантний після смерті патріарха Германа, а його наступника не дозволяла обрати турецька влада. Місцєблюстител ь патріаршого престолу митрополит Дорофей, покликаючись на цей факт, заявив про неможливість вирішення прохання посла України за таких обставин, але висловив прихильність до українського народу і надію, що *«він стоятиме далі міцно в батьківській Православній вірі, чекаючи з цілковитою певністю здійснення свого бажання згідно із священними канонами та правилами»*.

Так чи інакше, справа автокефалії і так напевне не була б вирішена у той час з огляду на зміну політичної ситуації на Україні. 5 лютого 1919 року Київ знову зайняли червоні війська і з того часу, за винятком кількох місяців, коли столиця України перебувала в руках денікінців, радянська влада закріпилась там напостійно. Боротьба за автокефалію відновилась як церковно-громадський рух уже за радянської влади.

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ПАРАФІЇ

Українські національно-церковні сили почали в нових умовах кампанію за творення українських парафій та реєстрацію їх в органах влади. Таку можливість відкривав перед ними «Закон про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», проголошений Раднаркомом УРСР в кінці січня 1919 року. Цей закон був з одного боку скерований проти Церкви, бо передавав в руки держави храми та все церковне майно і давав владі право закривати небажані їй церкви, конфіскувати їхнє майно, грабувати церковні цінності. Але з другого боку, влада давала храми в користування громадам, до яких вона не мала застережень.

Навесні 1919 року у Києві засновано першу українську православну парафію. Це сталося після того, як єпископ Черкаський Назарій, що керував тоді справами Київської єпархії, відкинув прохання православних українців Києва дозволити їм відправити Страсті Господні і Великодню літургію з читанням Євангелій українською мовою. Влада зареєструвала парафію і передала в її розпорядження свято-Миколаївський собор на Печерську, збудований гетьманом Іваном Мазепою.

22 травня, в день св. Миколая Чудотворця (Миколи літнього), в цьому храмі відбулась перша українська Служба Божа, яку відправив протоієрей Василь Липківський та кілька інших українських священників. Композитор Микола

Леонтович написав для цієї служби оригінальну музичну композицію. *«Це був дійсно день народження Української Автокефальної Православної Церкви, — згадував пізніше митрополит Василь Липківський. — На всенічній і на Службі Божій зібралась така сила народу, що не тільки в соборі, а й навкруги нього було тісно; весь народ плакав, чуючи Апостола, Євангелію, псалми рідною мовою; всі відчували, що це вперше після віків неволі “моляться на волі невольничі діти”, як провіщав Шевченко».*

Невдовзі після того, незважаючи на спротив з боку єпископа Назарія і російського духовенства, українці зашнували другу парафію при Андріївському соборі, а у червні дістали у своє розпорядження Софійський собор. Українські парафії творились також по інших містах. Тоді вже діяла Всеукраїнська Православна Церковна Рада нового складу. Її заходами було створено Спільку українських православних парафій, що мала об'єднувати українські православні громади та координувати їхню діяльність.

МАНІФЕСТ ЦЕРКОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У той час з кіл діячів національно-церковного відродження вийшла відозва «Чого хочуть православні українці у своєму житті». Це був ідеологічно-програмовий документ, в якому, серед іншого, проголошувалося:

- *Православні українці хочуть хвалити Бога й дякувати Йому в молитвах... своєю рідною мовою й керуватися в церковно-релігійному житті стародавніми обрядами та звичаями Української Православної Церкви.*

- *Православні українці... засновують свої парафії згідно з духом статутів стародавніх українських церковних братств, затверджених східними патріархами.*

- *Православні українці не бажають й ніколи не підуть ані в католицитво, ані в протестантство, ані в унію, як про це розповсюджують чутки лихі люди, але, стоячи непохитно на засадах Православної*

віри, молитимуться з цілою Всесвітньою Церквою за духовне об'єднання всіх тих, що вірують.

- У своїх церковних справах українці не прагнуть до панування над тими народами, які між ними оселились, але не бажають також у цьому відношенні бути в залежності від інших. Тому православні українці нікого і нічим не примушуватимуть до свого обряду, до свого церковного устрою.*

- Українці не прагнуть до відокремлення від сучасних українських єпископів і не відійдуть від них... але разом з тим українці щиро бажають мати від своїх єпископів, згідно з стародавнім устроєм Української Православної Церкви, архипастирське керівництво, допомогу й єднання з народом у його церковній роботі, а не тільки накази й розпорядження духовних урядовців.*

- Православні українці не хочуть ніякого розподілу з Грецькою, Московською, Сербською, Румунською і іншими Православними Церквами, а хочуть назавше залишитись у братерському єднанні й вірі й згоді зо всіма ними... Разом з тим українці прагнуть до автокефалії, тобто до повної невідлеглисті Української Православної Церкви ніякій іншій Православній Церкві.*

ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОКЕФАЛІЇ

Українські національно-церковні діячі далі не кидали надії знайти можливість незалежнення своєї Церкви в порозумінні з єпископами Московської Церкви. Але не лише спільної мови, а навіть натяку на зрозуміння з боку російської ієрархії вони не знаходили. Навпаки — онір російських єпископів незалежницьким прагненням православних українців дедалі посилювався. 30 квітня 1920 року з розпорядження єпископа Назарія всі українські священники Києва були заборонені у священнослужінні. У відповідь на це, Всеукраїнська Православна Церковна Рада, зібравшись 5 травня, проголосила недійсним розпорядження про заборону священнодійства українським священникам і ухвалила

припинити підпорядкування російській ієрархії. *«Вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною і незалежною»,* – говорилося в постанові Ради.

Проголосивши автокефалію, Українська Православна Церква остаточно розірвала з Московською патріархією. *«Київський єпископат, будучи представником московської духовної влади, постійним гальмуванням українського церковного руху, врешті, заборонами священників, виявив себе не пастирем добрим, а ворогом українського народу і цим своїм вчинком відійшов від Української Церкви. Внаслідок всього цього Українська Православна Церква, що складається з українських парафій, залишилась без єпископів»,* – заявила Всеукраїнська Православна Церковна Рада. Але без єпископів не може бути Церкви в повному розумінні цього слова. Тому здобуття власної ієрархії стало найголовнішим наступним завданням, як і говориться в постанові ВПЦР: *«Вжити належних і негайних заходів для підготування і законного переведення українською православною людиною виборів українських єпископів»*

НАМАГАННЯ СТВОРИТИ ВЛАСНУ ІЄРАРХІЮ

Російські ієрархи категорично відмовлялись поставляти в єпископи кандидатів, яких пропонували православні українці. Згодом виявилось, що митрополит Антоній Храповицький ще в кінці 1918 року примусив усіх своїх єпископів підписати письмову заяву про те, що вони залишаться вірними Російській Церкві і не приєднаються до автокефалії. Архієпископ Полтавський Парфеній Левицький, давній прихильник українізації Православної Церкви на Україні, погодився у серпні 1920 року взяти під свою опіку українські православні парафії, і його почали поминати на богослуженнях, як митрополита УАПЦ. Справа здавалась на добрій дорозі: потрібно було ще бодай одного прихильного єпископа, і проблема власної ієрархії була б розв'язана.

Але тут знову втрутився російський єпископат на Україні. На його домагання, Московський патріарх Тихон

прислав до Києва свого екзарха — архієпископа Михаїла Єрмакова, лютого ненависника українців. В лютому 1921 року собор єпископів у Києві позбавив священничого сану всіх священників українських парафій, видав постанову про ліквідацію ВПЦРади та Спільки українських парафій. Розпочато інтенсивний тиск на архієпископа Парфенія, і він, не витримавши випробування, відійшов від українців. Всі дальші спроби знайти ієрархів, які погодились би звершити чин хіротонії, зазнавали невдачі.

Отже, відроджена Українська Автокефальна Православна Церква далі залишалась без жодного єпископа. Ситуація була критична — Церква користувалась значною популярністю, постійно виростали нові парафії, але для них не було священників і не було кому їх висвятити.

Тим часом, Всеукраїнська Православна Церковна Рада провадила підготовку до Першого Всеукраїнського Церковного Собору, який мав бути завершенням руху за відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Собор мав ліквідувати *«єпископсько-самодержавний устрій Церкви»*, що витворився протягом століть у царській імперії та вивести Українську Церкву на шлях повної незалежності, відновлення її самобутності.

СОБОР ВІДРОДЖЕННЯ УАПЦ

Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор відкрився в Києві у святій Софії 14 жовтня 1921 року. На нього з'їхалися з усієї України 472 делегати, серед них 64 священники, 17 дияконів та представники парафій. Між делегатами було багато визначних українських громадських, культурних і наукових діячів. На соборі зроблено ще одну спробу порозумітися з Російською Церквою в особі патріаршого екзарха митрополита Михаїла Єрмакова. Але він рішуче відмовився взяти участь у соборі і висвятити для відродженої Української Автокефальної Православної Церкви перших єпископів. У відповідь на остаточне звернення синодору екзарх заявив: *«Я гадюк в єпископи не висвячую»*. Коли розвіялась ця остання надія на можливість порозуміння і традиційне поставлення ієрархів, собор вдався

до практики стародавніх часів, коли в деяких Церквах, наприклад у Церкві Олександрійській, рукоположення відбувалось усім собором і часом навіть без участі єпископів. Історичну підставу цього кроку обґрунтував у своїй доповіді визначний український богослов Володимир Чехівський. Протодиякон Василь Потієнко, пізніший голова Всеукраїнської Православної Церковної Ради, підсумовує: *«Висновок з доповіді В. Чехівського був такий: Тихонівський єпископат Російської Церкви на Україні йде проти волі Церкви і не хоче зробити їй прислуги традиційною висвятою для неї єпископів за її обранням, тому Всеукраїнський Собор, з твердою вірою в присутність серед нього Найвищого Архидіакона — Христа і в повноту дарів Святого Духа, має повне догматичне і канонічне право, залишаючись непохитно на православному ґрунті, висвятити обраного Єпископа-Митрополита всесоборною висвятою з покладенням рук свого пресвітерства».*

Митрополитом Київським і всієї України Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор обрав найдостойнішого кандидата — протоієрея Василя Липківського, а його заступником — протоієрея Нестора Шараївського.

23 жовтня відбулось урочисте соборне рукоположення митрополита Василя. *«Надійшов головний, найважливіший момент, — розповідає протодиякон Василь Потієнко. — Обранець собору стає біля правого рогу святого престолу на коліна, йому на голову кладуть велику Євангелію в золотокованій оправі, розкривають її, всі священники кладуть свої руки на Євангелію; від священників до солей два ланцюжки рук дияконів, на солей два ланцюжки рук старших, від дияконів до всіх делегатів собору... а далі кожен делегат поклав свою праву руку на ліве плече свого сусіда. І всі на колінах, вклонивши голови.*

З вітваря чути голос протоієрея Нестора Шараївського: «Божественна благодать, що завжди немочі лікує і недостачі поповнює, висвячує через покла-

гення рук наших почесного протоієрея Василя на архієпископа і митрополита Київського і всієї України Української Автокефальної Православної Церкви. Помолімся ж за нього, щоб зійшла на нього благодать Всесвятого Духа»...

«... І, нарешті, на солеї з'являється архієпископ Василій, митрополит Київський і всієї України. Він благословляє людей дікірієм і трикірієм на всі сторони, люди підводяться з колін. Люди бачать перед собою знайденого першоїєрарха своєї Церкви – ознаку повноти церковного життя, символ єднання українського народу, бачать свого духовного проводиря. Великий історичний акт відбувся».

Хоч учасники цього історичного акту ішли за прикладом давньої Олександрійської Церкви, вони не відкидали освяченого багатовіковою практикою і зафіксованого у церковних канонах правила, що кандидат на єпископа має бути поставлений руками трьох, або щонайменше двох, єпископів. Вони визнали, що соборне поставлення митрополита Василя Липківського, а потім єпископа Нестора Шараївського, було вимушеним актом і записали у прийнятих собором канонах УАПЦ, що надалі всі єпископські хіротонії відбуватимуться згідно з традицією Вселенської Православної Церкви. Таким, давно прийнятим у Православній Церкві способом, протягом наступних днів було висвячено ще чотирьох єпископів.

Вороги ухопились за факт невідомої в Церкві після перших віків християнства всесоборної висвяти єпископів для шаленої кампанії очорнювання та знеславлення відродженої Української Автокефальної Православної Церкви. Українських єпископів називали «самосвятами» та «безблагодатними», а очолену ними Церкву, як «самосвятську». Але народ не повірив у ці ворожі наклепи і об'єднався навколо свого обранця, митрополита Василя Липківського. Немає сумніву, що колись, коли питання благодатності ієрархів УАПЦ 1921 року розглядатиметься на об'єктивному, вільному від будь-яких упереджень, всеправославному церковному форумі, їхніми свідками будуть, як висловився архи-

єпископ Іоан Теодорович, *«святість намірів учасників соборного акта і сила їхньої дерзновенної всеперемагаючої віри»*. І також, треба додати, їхня мученицька смерть, якою вони освятили цю надхненну віру.

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УАПЦ

Всеукраїнський Православний Церковний Собор проголосив автокефалію однією з основних засад відродженої Церкви. *«Українська Православна Церква, – проголошується в канонах 1921 року, – яку примусово і протиканонічно московська царська влада позбавила автокефалії, яка морально й канонічно завжди залишалася автокефальною, а ухвалою Всеукраїнської Православної Церковної Ради від 5 травня 1920 року фактично відновила свою автокефалію повністю, є автокефальною, ніякому духовному урядові інших Православних Церков не підлегла і сама порядкує своїм життям за провідництвом Святого Духа»*.

Двома іншими основними засадами УАПЦеркви були соборноправність та українізація. Соборноправність означає участь усіх членів Церкви – єпископів, священників і мирян – у вирішенні питань церковного життя та діяльності через своїх представників у керівних органах Церкви. Українізація, або ународнення Церкви, тобто всестороннє зближення її з народом, включає введення української мови в богослуження та всі інші сфери церковного життя, розвиток проповідництва, церковного співу. Все це притягало до відродженої Церкви народні маси, ограбовані довгою духовною неволею.

РОКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ

В перші роки після Собору Українська Автокефальна Православна Церква швидко розвивалась і ширилась по всій Україні. В містах і селах засновувались українські парафії. Швидкими темпами збільшувалось духовенство. Священиками ставали вчителі, кооператори, інтелігенція різного стану, колишні військові царської, а потім української армії, вихідці з селянських мас. За даними документів керівних

органів Церкви, кількість священників досягла 1500, а кількість парафій — 1100.

Єпископат УАПЦ дійшов за час існування Церкви до 34 осіб. Були між українськими ієрархами випускники духовних академій та університетів, люди з науковими дипломами, університетські професори, багато священників, висвячених ще перед революцією. Єпископи були духовними керівниками у призначених їм церковних округах. Велике значення для зросту відродженої Церкви мали єпископські візитації. Перед у цьому вів митрополит Василь Липківський. Поки влада дозволяла, він невтомно об'їжджав всю Україну, відвідавши понад 500 парафій.

Народ широко вітав відродження Рідної Церкви, яка відкривала своїм вірним широкі можливості духовної і національно-культурної діяльності. Український православний люд знову почув себе господарем свого рідного церковного дому і активно працював для його розбудови. Парафіяльні ради, як церковні братства в давнину, дбали про добрий стан храмів, про моральне життя своїх парафіян, влаштовували урочисті церковні свята. Відновлювались давні українські традиції, братерство, добродійність.

В Українській Автокефальній Православній Церкві розгорнуто перекладницьку і видавничу діяльність, зокрема в ділянці публікації крайне потрібних богослужбових книг українською мовою. Над перекладами особливо багато працювали митрополит Василь Липківський і архиєпископ Нестор Шараївський. Талановиті композитори, серед них протоієрей Кирило Стеценко, Олександр Кошиць, Петро Гончаров, Порфирій Демуцький, Яків Яциневич та інші, збагачували скарбницю української церковної музики.

УТИСКИ Й ГОНІННЯ

Радянська влада спочатку ставилась до розвитку Української Автокефальної Православної Церкви з поблажливістю, сподіваючись використати її для протидії Російській Церкві, з якою вона вела тоді запеклу боротьбу. Із свого боку УАПЦерква, діючи в радянській державі, трималась засади лояльності існуючій владі. Але богоборна анти-

народна влада дуже швидко усвідомила могутню національно-творчу силу звільненої від московської залежності Української Автокефальної Православної Церкви і скерувала проти неї вістря свого меча. Офіційну терпимість замінили утиски та переслідування.

Кампанія проти УАПЦ особливо розгорнулась після 1924 року. На адресу Церкви та її діячів сипались обвинувачення в націоналізмі, контрреволюції, «петлюрівщині». Восени 1925 року в УАПЦ почали відбирати церкви у деяких містах. Були часті випадки заборони єпископам виїжджати протягом певного періоду з місця їхнього осідку та заборони проповідувати. Парафії УАПЦ обкладалися непосильними податками: у випадку неспроможності громади сплатити вимагану від неї суму, парафію закривали. У 1926 році почались арешти єпископів і священників. Першою жертвою став популярний архиєпископ Харківський Олександр Ярещенко. За необережний вислів про утиски з боку влади його заарештували і заслали до Середньої Азії.

1926 року влада зосередила свою анти-церковну кампанію на митрополиті Липківському, якого народ шанував, як новітнього пророка. Кампанія завершилась категоричною вимогою ДПУ, щоб на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі у жовтні 1927 року митрополита Василя було усунуто з керівного поста Церкви. Альтернативою було закриття собору владою і арешт митрополита Липківського та інших чільних діячів УАПЦ.

В умовах дедалі зростаючого терору проти Церкви, учасники собору задовольнили вимогу ДПУ, сподіваючись, що цим вони врятують існування Церкви. Митрополитом обрано Миколу Борецького. Церкву на якийсь час залишили у спокої, і вона пішла шляхом нового духовного розвитку. Любов народу до Рідної Церкви ставала дедалі сильнішою. Продовжувалась праця над упорядкуванням та поширенням богослужбового чину. З початку 1927 року виходив друкований орган Церкви, журнал «Церква і життя», але влада дозволила видати лише 7 номерів.

«Відлига» тривала недовго. Фактично, влада ніколи не припиняла боротьби проти Церкви на парафіяльному рів-

ні, намагаючись зламати віруючих конфіскаційними податками, все зростаючою антицерковною пропагандою, утисками й арештами священників. У 1929 році гоніння проти всієї УАПЦеркви розгорнулись з великою інтенсивністю. В середині року відновились масові арешти. Заарештовано кількох єпископів, близько 700 священників та численних провідних світських діячів Церкви. Митрополитові Миколі Борецькому заборонили виїздити з Києва, за ним постійно слідкувало ДПУ.

УАПЦ І ПРОЦЕС СВУ

У той час радянська влада вже остаточно вирішила ліквідувати Українську Автокефальну Православну Церкву. Для того, щоб надати ліквідації Церкви характеру законності, вирішено пов'язати її з підпільною самостійницькою організацією СВУ (Спілка Визволення України), яку нібито викрило тоді ДПУ. Серед заарештованих у зв'язку з причетністю до цієї організації був Володимир Чехівський, його брат, священник Микола Чехівський і видатний церковний діяч з Полтави Костянтин Товкач. Слідчі ДПУ намагались довести, що УАПЦ знаходилась під безпосереднім контролем СВУ, а її діячі брали участь у підготовці повстання для повалення радянської влади. Процес СВУ, що відбувся у березні-квітні 1930 року, закінчився так, як це вже наперед вирішила влада. Усіх 45 підсудних визнано винними і засуджено на різні терміни ув'язнення. Володимира Чехівського засуджено до 10 років ув'язнення з суворою ізоляцією, його брата отця Миколу — до 3 років. Під час їхнього перебування у в'язниці їм без суду збільшили терміни засуду, а в 1937 році обох розстріляли. Родини мучеників не були повідомлені про їхню долю.

Як виявилось уже в добу гласності і перебудови, справа СВУ була спровокована владою з метою винищення цвіту української інтелігенції. У 1989 році Прокуратура Української РСР, розглянувши матеріали слідства і процесу, зробила висновок про безпідставність обвинувачень. Верховний Суд УРСР скасував вирок суду та реабілітував усіх засуджених.

ПЕРШИЙ І ОСТАТОЧНИЙ РОЗГРОМ

Але ще перед початком процесу СВУ влада використала сфабриковані на слідстві обвинувачення, щоб ліквідувати Українську Автокефальну Православну Церкву. ДПУ наказало скликати на 28-29 січня 1930 року надзвичайний церковний собор, на який прибуло кілька ще незаарештованих тоді єпископів і біля 40 священників. У проекті постанов, які ДПУ приготувало наперед і накинуло соборові, УАПЦ натавровано, як *«явно виявлену антирадянську контрреволюційну організацію»*, складову частину Спільки Визволення України, а її діячів — як контрреволюціонерів та петлюрівців. Накинутий соборові проект постанов закінчувався заявою про самоліквідацію УАПЦ.

Після надзвичайного собору арешти не припинились, а ще більше посилювались. Заарештовано митрополита Миколу Борецького, ще кількох єпископів та понад 800 священників. На кінець 1930 року залишилось усього біля 300 парафій УАПЦ при не закритих ще храмах, які діяли без керівництва та зв'язку між собою, в умовах постійно зростаючого терору.

Однак влада швидко усвідомила, що при відсутності загальної церковної організації їй тяжко буде тримати решту парафій УАПЦ під контролем. Тому, з наказу ДПУ, 9-12 грудня 1930 року у Києві відбувся другий надзвичайний собор. Українську Православну Церкву було дозволено відновити, але вже без назви «Автокефальна». Митрополитом вибрано архієпископа Харківського Івана Павловського. ДПУ наказало йому перенести митрополічу кафедру до Харкова, де в той час була столиця УРСР. У Церкві залишилось 7 єпархій. Церковним життям знову почали керувати єпархіальні ради, під пильним контролем ДПУ.

Тимчасом влада не припиняла тотальної боротьби проти віри і Церкви. Продовжувались арешти, закриття парафій, знущання над священниками. Гоніння відновились з новою силою після того, як у вересні 1932 року Сталін проголосив початок *«безбожної п'ятирічки»*. З Церквою боролось ДПУ, проти неї вели кампанію преса та антирелігійні організації. Під час голоду 1933 року церковні грома-

ди у багатьох селах вимирали разом із своїми парафіянами та священниками. Наприкінці лютого 1934 року влада закрила і ґрунтовно пограбувала Софійський собор.

У 1934-35 роках розпочато здійснення плану масового нищення церков. Жертвами цього нечуваного варварства упали численні пам'ятки української церковної архітектури — Михайлівський Золотоверхий монастир і Трисвятительська церква у старому місті Києва, Миколаївський собор на Печерську, Братський монастир та собор Успіння Богородиці (Пирогоща) на Подолі, Свято-Миколаївський собор у Харкові, Преображенський собор в Одесі, Успенський собор у Полтаві, Покровський собор у Запоріжжі та багато інших в різних містах та селах України.

Ліквідацію УАПЦ закінчено у 1935-37 роках. ДПУ заарештувало решту єпископів, включно з митрополитом Іваном Павловським. У в'язницях і концтаборах опинилась більшість священників, сотні тисяч віруючих. Багатьох чекала мученицька смерть. Митрополита Василя Липківського, який протягом майже 10 років після усунення його з митрополичої кафедри провів в умовах домашнього арешту — фактичного заслання — заарештовано у 1937 році. 20 листопада його засудили до розстрілу, а 27 листопада вирок було виконано. Але це виявилось шойно у 1990 році, коли вже діяли закони гласності — до того НКВД роками твердило, що митрополита Липківського заслали до північного концтабору і про його долю нічого невідомо. Митрополит Микола Борецький не витримав довго нелюдяних умов тюремного режиму, психічно захворів і помер в Ленінградській психіатричній в'язниці. Митрополит Іван Павловський закінчив життя на засланні у Казахстані. Більшість єпископів УАПЦ загинули смертю мучеників у в'язницях і концтаборах. Така ж доля зустріла сотні священників і незліченних мирян.

Після 1937 року на Україні не залишилося ні одного діючого єпископа УАПЦ, ні однієї парафії з українською мовою богослужбових відправ. Розгромлена богоборною владою, Українська Автокефальна Православна Церква, продовжувала жити лише в серцях віруючих.

ЗНАЧЕННЯ УАПЦ 1921 РОКУ

Сталінські богоборці сподівалися, що вони назавжди знищили Українську Автокефальну Православну Церкву. Але так не сталося. Наша дальша церковна історія була яскравим підтвердженням слів митрополита Василя Липківського, написаних 1930 року, коли полум'я гонінь уже охопило Українську Церкву: *«А свята Українська Автокефальна Православна Церква – вона, як і Христос, Голова її, воскреснувши із мертвих, вже більш не вмирає, смерть над нею вже власті не має».*

Існування УАПЦ залишило в народній пам'яті слід, якого ніщо не могло стерти. Нове відродження Української Церкви під час Другої світової війни не було б таким масовим і швидким на Східній Україні, якби там не пам'ятали про незалежну рідну Церкву, що ще зовсім недавно давала народові духовну поживу. Ті, хто брав активну участь у церковному житті 20-30 років – священники, члени церковних рад, диригенти, дяки, співаки і просто віруючі – включились в будівництво нової церковної структури.

Українська Автокефальна Православна Церква, відроджена у 1941-1943 роках, зберегла незмінними засади автокефалії й українізації Церкви, її близькість до народу. Ці засади свято зберігалися і Церквою, що відбудувалась після війни у Західній Німеччині, а потім розвивалась у країнах вільного світу.

На Церкву 1921 року, як свого попередника і джерело натхнення, посилались ініціатори відновлення Української Автокефальної Православної Церкви в лютому 1989 року. Про історичну пов'язаність усіх трьох відроджень говориться в діяннях Першого Всеукраїнського Собору у Києві 5-6 червня 1990 року: *«Українська Автокефальна Православна Церква пройшла хресну дорогу разом з усім народом: була зруйнована і репресована разом з усім народом у 30-ті роки найжорстокішого терору; всупереч волі фашистських окупантів знову підіймалась до життя. І нині, вже втретє в нашому столітті, підносить її на хвилю відродження воля українського народу».*

Українська Автокефальна Православна Церква 1921 року, визволивши з московської неволі Київську митрополію святого Володимира Великого, залишила нам багату спадщину: волю до незалежного церковного життя, дух боротьби за очищення Церкви від шкідливого намулу, накинутаго поневолювачами, любов до рідної мови, стародавніх українських церковних і релігійних звичаїв, прагнення зберігати і розвивати український характер церковної архітектури і мистецтва, пошану до святих землі української. Ми завдячуємо їй скарбницю українського церковного співу, богонатхенні проповіді золотоустого митрополита Василя Липківського, багато богослужбових книжок, перекладених у той час, якими й досі користуються у наших церквах. А що найголовніше — ми цінимо УАПЦеркву 1921 року та її діячів, як світлий дороговказ усім тим, хто боровся і бореться за рідну Церкву, як приклад відданості Богові і народові аж до мученицької смерті.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

ПОЧАТКИ ВІДРОДЖЕННЯ

Після Першої світової війни понад два з половиною мільйони православних українців, понад мільйон білорусів та біля 25 тисяч росіян опинилися у відновленій Польщі, до якої крім Галичини, де домінувала Греко-Католицька Церква, увійшли Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя та українське Полісся — землі з переважаючим українським населенням. Ці землі входили до складу Київської митрополії, коли вона була в канонічній підлеглихості Царгородському патріархові, а 1686 року їх насильно підпорядковано владі Московського патріарха разом з іншими українськими православними землями. Православна Церква була тут дуже сильна, але протягом панування царської Росії повністю зрусифікована, а її ієрархія та духовенство — виразно промосковського наставлення. Проте після революції і на ці землі долинули вітри національного відродження, зродилось прагнення до незалежнення та українізації Церкви. Уже в 1917 році на єпархіальному з'їзді Волині було ухвалено заклик до відправи богослужень з місцевою народною вимовою та виголошення українською мовою проповідей. 1918 року для праці над національно-церковним відродженням засновано Братство Святого Спаса, куди увійшли визначні волинські священники і миряни. Ці перші обережні кроки

значно поширилися пізніше. У жовтні 1921 року на Волинському єпархіальному з'їзді ухвалено постанову про необхідність переходу з церковно-слов'янської мови на українську з тим, що цей перехід має відбуватися поступово, в міру перекладу богослужбових книг.

НА ШЛЯХУ ДО АВТОКЕФАЛІЇ

У перші роки після війни Православна Церква в Польщі зберігала залежність від Москви. Але з часом її керівники, усвідомлюючи неприродність підпорядкування церковному центру в іншій державі, до того ще й опанованій безбожною владою, почали рух за усамостійнення. Намагання здобути церковну незалежність шляхом переговорів з Московською патріархією не мали успіху. Патріарх Тихон відкинув прохання єпископів Юрія Ярошевського та Діонісія Валєдинського про надання Церкві в Польщі автокефалії і погодився тільки на автономію. Архієпископа Юрія призначено митрополитом-екзархом.

1922 року собор єпископів Православної Церкви в Польщі ухвалив перейти в управлінні Церквою на засади повної незалежності, тобто проголосив де-факто автокефалію. Митрополитом незалежної Церкви обрано владіку Юрія Ярошевського. Він прихильно ставився до ідеї розмосковлення Православної Церкви в Польщі, підтримував і намагання православних українців відновити національний характер Церкви на українських землях. 1922 року митрополит Юрій рукоположив в єпископський сан архимандрита Олексія Громадського, першого у Польщі єпископа-українця. За підтримкою єпископа Олексія ширилось вживання української мови в богослуженнях, робились численні переклади богослужбових книжок на українську мову, виходили українські церковно-релігійні журнали, запроваджувалося навчання українською мовою у церковних школах.

Російська еміграція чинила сильний опір відходів Православної Церкви в Польщі від Церкви Московської і введення в богослуження народних мов. 8 лютого 1923 року російський фанатик-шовініст архимандрит Смарагд забив митрополита Юрія пострілом з револьвера. Митрополитом

Православної Церкви в Польщі на його місце обрано архієпископа Діонісія Валединського, росіянина з походження, що теж був прихильний до українізаційних заходів у Церкві на землях з українським населенням.

ТОМОС ВСЕЛЕНСЬКОГО ПАТРІАРХА

Керівники Православної Церкви в Польщі відчували, що де-факто автокефалії для їхньої Церкви не досить. Забезпечившись підтримкою уряду, вони звернулись до Вселенського патріарха з проханням про формальне надання їхній Церкві автокефалії. Патріарх Григорій VII визнав право на автокефалію Православної Церкви в Польщі «Патріаршим і синодально-канонічним томосом» (тобто декретом) з 13 листопада 1924 року, який підписали, крім патріарха, дванадцять митрополитів Костянтинопольської Церкви.

Для Української Православної Церкви надзвичайно важливе значення має те, на якій підставі патріарший томос визнає автокефалію Православної Церкви в Польщі. У цьому документі говориться: *«Перше відірвання від нашого Престолу Київської митрополії... і прилучення її до Московської Церкви відбулось не за приписами канонічних правил, а також не було дотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який мав титул екзарха Вселенського Престолу»*. Цією заявою Вселенська патріархія ясно ствердила неканонічність зміни юрисдикції Київської митрополії 1686 року. Канони було порушено тим, що митрополита Київського Гедеона Четвертинського поставлено у Москві без згоди Царгороду, а передача Української Церкви під владу Московського патріарха фактично була продажем її за багаті царські дарунки, що засуджується канонічним правом, як *«симонія»*. Крім того, Московська Церква не дотримала обіцянок щодо автономії Православної Церкви на Україні. Отже, Царгородська патріархія проголосила акт 1686 року неканонічним і тим самим анулювала його. Це означало повернення до стану, що існував перед тим, а на цій підставі Царгород вважав себе повноправним визнати автокефалію Православної Церкви на зем-

лях, які входили колись до підпорядкованої їй Київської митрополії.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЦЕРКВИ

Хоч Українська Православна Церква у польській державі була частиною Автокефальної Православної Церкви в Польщі, вона користувалась широкою автономією. Постійно зростали вимоги дальшої українізації Церкви на українських землях. 1932 року висвячено другого єпископа-українця — архимандрита Полікарпа Сікорського, і призначено на єпископа Луцького, а архієпископ Олексій Громадський того ж року став правлячим єпископом усієї Волинської єпархії. Під їхнім керівництвом Українська Православна Церква під владою Польщі стала фактично незалежною і швидко розбудовувала своє національне життя. Українські національно-церковні кола значною мірою українізували богослужбові відправи, адміністративне життя Церкви та шкільництво, дбали про поширення національної свідомості населення, розвиток культури.

ПОЛЬСЬКО-КАТОЛИЦЬКІ ГОНІННЯ

Живучи в римо-католицькій польській державі, православні українці зазнавали тяжких утисків з боку влади і Римо-Католицької Церкви. В останні місяці 1937 року розпочалась широка кампанія насильного навертання на католицтво православних українців на Волині, в районах уздовж польсько-радянського кордону. Цю так звану «*ревіндикаційну*» кампанію ревниво провадив, із схваленням найвищих урядових кіл, «Корпус охорони пограниччя» неперемінливо вдаючись до найрізноманітніших обмежень, переслідувань і репресій. Поляки мали на меті також полонізувати українське населення прикордонних районів та вимагали від усіх, чиї прізвища закінчувались на *-ський*, *-цький* і *-ич*, щоб вони змінили у метриці національність на польську. Тим, хто погоджувався, обіцяли різні пільги, і навпаки. Насильство об'єднало українське населення в рішучому спротиві сваволі і викликало численні протести з боку провідних українських діячів, зокрема українців-послів до сейму. Не-

зважаючи на підтримку *«ревіндиканційної»* акції владою, вона не принесла бажаних наслідків.

Тоді поляки скерували свою увагу на Холмщину і Підляшшя. Влітку 1938 року на тих споконвічно українських землях розгорнулись жорстокі гоніння проти православних. Протягом короткого часу було зруйновано або спалено 115 православних церков. В більшості випадків гонителі нищили і церковне майно, руйнували прицерковні цвинтарі. Брутальність державної поліції супроти безборонного населення не знала меж.

Це варварство викликало хвилю обурення у світі. У США і Канаді відбувалися масові демонстрації протесту, організовані православними українцями. Вживалося заходів для порушення цієї справи на форумі Об'єднаних Націй. Відправлялись спеціальні богослуження за переслідуваних православних. З осудом насильства виступали українські послы в сеймі. Собор єпископів Православної Автокефальної Церкви в Польщі звернувся до польської влади з меморандумом, в якому ієрархи висловили *«смуток і біль»* з приводу того, що *така страшна несправедливість з потоптанням Христової правди і любові, сталася нам – християнам – у християнській країні*. Переслідування засудив першоієрарх Української Греко-Католицької Церкви митрополит Андрей Шептицький. *«Нищення церков у місцевостях, де церква потрібна народові, заборона відправи церковних богослужень і карання за молитву – мусимо вважати за акти релігійного переслідування»*, – заявив він у посланні з приводу подій на Холмщині і Підляшші, наголосивши, що гоніння завдають морального удару *«самій ідеї з'єдинення Церков та авторитетові Вселенської Церкви й Апостольської Столиці»*. Але з боку Риму, який своїм авторитетом міг би покласти край насильству, не було жодної реакції.

Врешті-решт світовий розголос, а разом з тим міжнародна напруженість у зв'язку з експансивними кроками Гітлера, примусили польську владу припинити гоніння православних. Сталось це вже в останні місяці перед вибухом Другої світової війни.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ЦЕРКВА В ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ

1 вересня 1939 року Гітлер напав на Польщу, і через неповні три тижні ця країна зникла з політичної карти світу. Згідно з секретним договором між Радянським Союзом і Німеччиною, територія Польщі була поділена між новими неправдоподібними союзниками. Розчленовано і українські землі, які між двома світовими війнами були під владою Польщі. Холмщина і Підляшшя опинились в німецькому Генерал-Губернаторстві, а Волинь, Полісся і Галичину приєднано до Радянського Союзу.

Православні українці в Генерал-Губернаторстві заснували у Холмі Церковну Раду, яку визнав і затвердив митрополит Діонісій. Невдовзі після того постала Церковна Рада у Варшаві, очолена визначним українським науковцем і громадсько-політичним діячем Іваном Огієнком. Обидві організації взяли виразний український національний курс щодо церковного життя. Розпочато заходи для повернення православним церков, силою захоплених католиками за польської влади. У травні 1940 року поляки звільнили і повернули Православній Церкві кафедральний собор Пресвятої Богородиці на Данилової горі у Холмі.

Саме у цьому соборі 20 жовтня 1940 року відбулась урочиста хіротонія архимандрита Іларіона Огієнка на архієпископа Холмського і Підляського. Православні українці у багатостраждальних Холмщині і Підляшші вперше за ві-

ки здобули свого власного архипастиря. А в лютому 1941 року висвячено ще одного ієрарха-українця – єпископа Краківського і Лемківського Палладія Видибіду-Руденка.

Церковне життя в Генерал-Губернаторстві швидко розвивалось. Відновлено понад 100 православних парафій. Архієпископ Іларіон взяв курс на поступову українізацію, зважаючи на глибоко закорінені традиції, яких не можна було ламати відразу. Богослуження відправлялись церковно-слов'янською мовою, а там, де було бажання парафіян – переходили повністю на українську мову. Священики були зобов'язані виголошувати проповіді українською мовою. Українською мовою відбувалося навчання Закону Божого у школах. В українському дусі провадилось навчання в духовній семінарії і на пастирських курсах, друкувались богослужбові книжки українською мовою. Наслідком такої політики був послідовний поступ, але українська Холмсько-Підляська єпархія проіснувала лише чотири роки: їй поклав край прихід радянських військ влітку 1944 року.

ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

На православних землях Західної України прихід радянської влади 17 вересня 1939 року швидко поклав край численним здобуткам українізаційних акцій 20-30 років. З церков відразу зникла українська мова. Єдиною церквою на всю Волинь, де Служби далі правились по-українському, була Чеснохресна Братська церква єпископа Полікарпа в Луцьку. Припинилась українська національно-церковна, перекладницька і видавнича діяльність. Парафіяльні школи з наказу влади були закриті. Із шкіл усунуто навчання релігії, а натомість введено інтенсивну антирелігійну пропаганду. Для розкладання і нищення Церкви, на парафії та священиків накладали непосильні податки, закривали й конфіскували церкви та монастирі. З закріпленням на новоприєднаних землях радянської влади, почались арешти національно свідомого духовенства і церковно-громадських діячів, зокрема тих, хто відзначався працею на народній ниві та українізаційною діяльністю під Польщею. Багатьох вивезено до в'язниць і концтаборів в глибину СРСР.

Московська патріарша Церква була в той час тяжко прибита сталінським терором 30-х років. Справами патріархії керував місцєблуститель. На весь Радянський Союз були тільки 4 діючі православні єпископи; на всій Україні не було жодного. Але після приєднання до Радянського Союзу Західної України й Білорусії, а потім Бєсарабії, Буковини і прибалтійських країн, Москва вирішила використати Російську Церкву для своїх політичних цілей. Розпочато кампанію за підпорядкування під її юрисдикцію православних єпископів на Західній Україні і Західній Білорусії. На новоприєднані землі надіслано архієпископа Сергія Воскресєнського з доручєнням працювати для збирання цих земель під московську руку.

ПІДПОРЯДКУВАННЯ МОСКОВСЬКІЙ ПАТРІАРХІЇ

Архієпископ Сергій застав на православних землях Західної України і Західної Білорусії п'ятьох ієрархів доєвної Православної Автокефальної Церкви в Польщі, на чолі з архієпископом Пінським Олександром та архієпископом Волинським Олексієм. Вони продовжували свою архієпископську діяльність на засадах канонічної пов'язаності з митрополитом Діонісієм, якого вони далі вважали своїм першоієрархом. Посланєць Московської Церкви переконував їх перейти під зверхність Москви, недвозначно натякаючи на те, що їх може чекати в разі відмови.

Архієпископ Олексій був першим, хто пішов на заклик архієпископа Сергія. У червні 1940 року він поїхав до Москви і там склав заяву про розрив з Православною Автокефальною Церквою в Польщі та підпорядкування *«Матері-Церкві Московській»*. Згодом подібні заяви примушені були підписати й інші православні ієрархи із Західної України й Білорусії, Буковини, Литви, Латвії та Естонії. Відмовились підпорядкуватися Московській патріархії лише архієпископ Олександр та єпископ Полікарп.

Влітку 1940 року Московська патріархія прислала на Волинь архієпископа Миколая Ярушевича, надавши йому титул архієпископа Волинського і Луцького та патріаршого екзарха в західних областях України і Білорусії.

Новопризначений екзарх почав швидко встановлювати свою владу, керуючись вказівками з Москви. Рукоположено нових єпископів — Дамаскина Малюту, якого вислано до Чернівців для підпорядкування Московській Церкві церковного життя на Буковині, і Пантелеймона Рудика, поставленого на єпископа Львівського з метою працювати для «з'єднання уніатів у Галичині з Православною Церквою».

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА

Діяльність Московської патріархії, що мала на меті запровадження повної монополії на західно-українських і західно-білоруських землях, припинило вторгнення німців у Радянський Союз 21 червня 1941 року.

Німецькі війська швидко покотились вглиб України. У стероризованого сталінським режимом населення зродились надії на політичну, культурну і релігійну свободу. У своїх закликах до населення німці зокрема наголошували, що вони прийшли визволити його від комуністичної влади, яка придушувала релігію, і обіцяли, що відтепер запанує повна свобода віри.

Але спалахи надій на нову добу свободи тривали дуже недовго. Нові окупанти скоро показали своє справжнє обличчя. На початку вересня на Волинь прийшла німецька цивільна влада. Про будь-яку українську незалежність чи навіть якесь самоуправління не було й натяку. Німці створили на Правобережжі Райхскомісаріат Україна, який мав бути перехідною стадією до перетворення України на колонію, джерело рабської робочої сили і сировини.

ВІДСТУПНИЦТВО АРХИЄПИСКОПА ОЛЕКСІЯ

В умовах відносної свободи, яка існувала на початках, православні українці Волині, Поділля і Полісся взяли за відновлення церковно-релігійного життя. Вони поклали надії на те, що Церкву знову очолить архієпископ Олексій — найстарший церковним стажем ієрарх на українських землях. Але ці надії не виправдались. 18 серпня 1941 року владика Олексій разом з трьома іншими єпископами-однодумцями влаштував у Почаєві таємний собор, на якому

ухвалено залишитися в канонічній підлеглихості Московській патріархії на правах автономії. Так виникла в Україні Автономна Церква, а разом з тим почалось нове церковне розбиття.

ВІДРОДЖЕННЯ УАПЦ

Ставши перед фактом національної зради свого старшого ієрарха, українські церковно-громадські кола звернулися до митрополита Діонісія з проханням благословити відродження незалежної Української Православної Церкви під керівництвом архиєпископа Полікарпа. Митрополит Діонісій дав свою згоду декретом з 24 грудня 1941 року, і Українська Автокефальна Православна Церква стала дійсністю. У той час, як Автономна Церква не тільки була підпорядкована Москві формально, але й зберігала характер Церкви-колонії, включно з затриманням старо-слов'янської мови богослужень з російською вимовою, УАПЦерква твердо стояла на повністю українських національних позиціях.

В лютому 1942 року архиєпископи Олександр і Полікарп висвятили на соборі в Пінську двох нових єпископів – Ніканора Абрамовича та Ігоря Губу. Їх вислано до Києва для організації церковного життя на східно-українських землях. У Києві група священників та діячів УАПЦ, що уціліли під час терору 30-х років, заснувала 29 вересня 1941 року, невдовзі після того, як місто зайняли німецькі війська, Всеукраїнську Православну Церковну Раду, сподіваючись відновити в нових умовах розгромлену сталінськими богоборцями українську Церкву. Але в грудні до Києва прибув єпископ Автономної Церкви Пантелеймон і взяв під свою юрисдикцію більшість заснованих під час німецької окупації парафій. Здобувши довір'я окупаційної влади, він повів активну боротьбу з прихильниками УАПЦ. За його намовою, німці розпустили в лютому 1942 року Всеукраїнську Православну Церковну Раду та закрили її канцелярію.

Українських єпископів, що прибули до Києва у березні, радісно привітало українське громадянство. 15 березня в Андріївському соборі відбулась перша з часу розгрому УАПЦ соборна Служба Божа українською мовою за участю

величезних мас вірних. Православні українці Києва визнали ієрархію УАПЦ на чолі з архієпископом Полікарпом своєю духовною владою, а зверхність передали єпископу Ніканорові.

НІМЦІ І МОСКОВСЬКА ЦЕРКВА ПРОТИ УАПЦ

Німецька влада в Києві явно фаворизувала Автономну Церкву, а до українських єпископів ставилась неприхильно і навіть вороже. Українцям дали в розпорядження лише Андріївський собор і церкви на Солом'янці та Деміївці, у той час, як автономісти мали 14 церков і 8 монастирів.

На причину ворожого ставлення окупантів до УАПЦ вказує знайдена у 80-х роках таємна директива чільного нацистського офіцера, підполковника СС доктора Томаса з 11 лютого 1942 року у справі Церкви на Україні: *«Творенню загально-української Автокефальної Церкви під проводом митрополита належить всілякими способами перешкоджати»*. І далі пояснення: *«У православному церковному розумінні автокефалія є завжди в самій суті пов'язана з самостійним державництвом»*.

Отже, німців, як і всіх окупантів протягом нашої історії, лякала перспектива єдиної національної Церкви, як об'єднуючого чинника, джерела національної самобутності і національних прагнень українського народу. У цьому окупаційна влада була співзвучною з Московською патріархією по другий бік фронту, що 5 лютого 1942 року затаврувала архієпископа Полікарпа зрадником, який, мовляв, разом *«з партією петлюрівців»* проголосив автокефалію. А 28 березня собор російських архиєреїв позбавив владику Полікарпа духовного сану і чернецтва, хоч не мав до того ніякої канонічної підстави, оскільки архієпископ Полікарп ніколи не визнавав зверхності Московської патріархії.

ВІДНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

Незважаючи на дошкуляння й обмеження з боку німецької влади та тяжкі умови життя в умовах окупації, єпископи Ніканор та Ігор почали інтенсивну працю над організацією церковно-релігійного життя, яким керувало

Вище Церковне Управління. За перші три місяці висвячено 103 священників, потім багато більше. Нові громади виростили по всій Україні і посилали делегації до Києва з проханням про духовну опіку.

У травні 1942 року в Києві було висвячено шістьох нових єпископів: Фотія Тимошука, Мануїла Тарнавського, Михаїла Хорошого, Мстислава Скрипника (теперішнього Патріарха Київського і всієї України), Сильвестра Гаєвського та Григорія Огійчука. Хіротонії відбувались поспішно, майже таємно, у нижній церкві Андріївського собору, бо надійшла чутка, що німецька влада має заборонити висвяту єпископів. Поспіх був виправданий: вже 26 травня райхскомісар України заборонив висвячувати єпископів без узгодження з владою, а у вересні заборонив будь-які дальші єпископські рукоположення. Все ж протягом літа 1942 висвячено ще чотирьох єпископів УАПЦ: Геннадія Шиприкевича, Володимира Мальця, Платона Артем'юка і Вячеслава Лісіцького. До УАПЦ приєднався також 77-річний митрополит Харківський Феофіл Булдовський, висвячений ще 1923 року. Отже, до кінця літа ієрархія УАПЦ складалась з 14 єпископів, а Автономна мала 16.

Під керівництвом новопоставлених єпископів на Україні швидко розвивалось церковно-релігійне життя. Десятиліття жорстоких гонінь не вбили у народі віри в Бога. *«Ніколи церкви так не відвідувалися, як після повороту цієї можливості знову молитися і єднатися з Богом, — писав єпископ Ніканор. — «Люди масово приступали до виконання Святих Тайн, що були ними пропущені. Вінчалися, охрещувалися, справляли християнський похорон для рідних, що давно одійшли з життя. Люди жагідно, всією істотою вбирали Слово Боже, як спрагнена земля ціллю росу».*

До 1 вересня 1942 року на Київщині і областях, де не було ще українських єпископів і церковним життям керував владика Ніканор — уповноважений архієпископа Полікарпа на всю Східну Україну, організовано 513 парафій УАПЦ, у Полтавській єпархії — до 150 парафій, у Дніпропетровській — понад 150, на півдні України — понад 100.

УТИСКИ З БОКУ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

Умови діяльності єпископів і священників УАПЦ були нелегкі. Траплялись випадки, що німецька влада, віддаючи перевагу Автономній Церкві, не допускала автокефальних владик до призначених їм місцевостей. Архиєпископські візитації парафій часто відбувалися в надзвичайно тяжких умовах транспорту. Німці забороняли священникам провадити добродійну діяльність, зокрема допомагати полоненим чи навіть відвідувати їхні табори.

Влітку 1942 року німецька влада почала втручатися у відправи богослужень. Заборонено було служити у свята (навіть великі), що припадали в будень. Траплялось, що німці наказували кінчати Службу Божу раннім ранком, після чого гнали людей на роботу. В разі непослуху людей розганяли і замикали церкви. Були випадки побиття священників.

Окупаційна влада дуже неохоче давала дозвіл на відкриття пастирських курсів для підготовки священників, а коли й давала, то з великими обмеженнями. Майже повністю було заборонено друкувати невідкладно потрібні для відродженої Церкви богослужбові книжки та іншу церковно-релігійну літературу. Коли у Києві надрукували підпільним способом Вечірню й Утреню і про це довідались німці, вони конфіскували і спалили увесь наклад.

На початку жовтня 1942 року райхскомісаріат не дозволив відбути скликаний архиєпископом Полікарпом собор єпископів в Луцьку. Єпископи, що з'їхались туди, влаштували тоді неофіційний собор, під виглядом зустрічі. Ухвалено кілька важливих рішень, з яких найголовнішим було зробити спробу об'єднати Автокефальну й Автономну Церкви. Заходи в цьому напрямку виявились успішними, бо зацікавлення об'єднанням виявив і першоєрарх Автономної Церкви. 8 жовтня 1942 року митрополит Олексій від Автономної Церкви та архиєпископ Ніканор і єпископ Мстислав від УАПЦ, підписали Акт Поєднання на основі існування об'єднаної Української Автокефальної Православної Церкви в духовному єднанні з митрополитом Діонісієм. Але проти Акта негайно виступили деякі єпископи-москвофіли Авто-

номної Церкви, і під їхнім тиском, а також під тиском німецької влади, якій об'єднання було не вигідне, митрополит Олексій відкликав свою згоду. Отже, Церква і надалі залишилась роз'єднаною.

На початку 1943 року райхскомісаріат наказав реорганізувати УАПЦ й Автономну Церкву, позбавляючи їх центральної влади (голови Церкви і Собору єпископів) та підпорядковуючи єпископів німецькій адміністрації генералкомісаріатів, в яких вони жили. Це було брутальним порушенням церковних канонів, безпрецедентним втручанням влади в життя Церкви.

НІМЕЦЬКИЙ ТЕРОР НА ВОЛИНІ І ПОЛІССІ

Влітку і восени 1943 року життя Української Автокефальної Православної Церкви на західно-українських землях проходило в умовах дедалі зростаючої партизанської війни проти німецьких окупантів, яка особливо розгорілась на Волині й Поліссі. Німці відплачували жорстокими репресіями, що часто захоплювали і Церкву, її служителів та вірних. У липні 1943 року, під час масових арештів української інтелігенції на Волині, гестапівці заарештували кількох найближчих співробітників митрополита Полікарпа. Заарештованих тримали, як заложників. Коли в жовтні партизани вчинили замах на одного з урядовців райхскомісаріату, німці розстріляли кількост в'язнів у рівненській в'язниці, серед них члена адміністрації УАПЦ о. Миколая Малюжинського і члена єпархіального управління в Рівному о. Володимира Місечка.

Понад 100 українських православних священників упали жертвами німецького терору, багато інших опинилися у в'язницях і концтаборах. Окупанти палили села й церкви, розстрілювали невинне населення. Були жажливі випадки палення людей у церквах. Те саме, більшою чи меншою мірою, діялося і на інших землях України.

ВИЌЗД УКРАЇНСЬКИХ ІЄРАРХІВ ЗА КОРДОН

З наближенням фронту, єпископат УАПЦ виїхав на Захід. Це рішення може здаватися контроверсійним: чи не

мусіли б духовні керівники залишатися із своєю паствою, розділяючи з нею те, що несло майбутнє? Безсумнівно, ієрархи УАПЦ покидали Україну з тяжким серцем і неминучими докорами сумління. Але евакуюватися вони мусіли, бо німці не залишили в цьому виборі. Крім того, було ясно, що після повернення більшовицької влади усіх єпископів відродженої Церкви чекала б явна смерть, а тим самим і нова смерть Церкви.

Виїхали на Захід усі, крім митрополита Харківського Феофіла Булдовського, який невдовзі помер. Митрополит Полікарп покинув Луцьк у січні 1944 року, а в липні виїхав з Холму митрополит Іларіон. Після того на українських землях не лишилося українських православних єпископів, і всі православні священики й віруючі опинилися під владою Московської патріархії.

Виїхали на Захід і єпископи Автономної Церкви, підлеглі Московській патріархії, не маючи віри, що в ній вони знайдуть надійного охоронця.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНІ У НОВІЙ МОСКОВСЬКІЙ НЕВОЛІ

МОНОПОЛІЯ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРИАРХІЇ

Після того, як у 1943-44 роках на Україну повернулася радянська влада, Російська Православна Церква, очолена Московським патріархом, встановила повну монополію над церковним і релігійним життям, безумовно вважаючи українські землі своєю територією. Монополія стала всеохоплюючою у 1946 році після насильної ліквідації Греко-Католицької Церкви, коли Московська патріархія підпорядкувала собі всі її єпархії й парохії у Західній Україні.

Здобувши на Україні повноту влади, традиційно шовіністична Російська Православна Церква протягом десятиліть після Другої світової війни провадила послідовну політику тотальної денационалізації церковного життя. Як і за царя, вона відзначалась беззастережною вірнопідданістю владі, незважаючи на те, що після короткотривалих теплих відносин з Церквою під час війни, атеїстичний режим уже невдовзі по її закінченні розгорнув новий наступ на віру і Церкву. Схвалене і контрольоване владою церковне керівництво не протестувало проти масового закриття церков, переслідування віруючих, максимального обмеження своєї діяльності. Натомість, воно тісно співпрацювало з кремлівськими володарями в русифікації народу, ліквідації церковної і національної самобутності. Всі здобутки минулого в галузі українізації Церкви були нещадно викорінені. У храмах знову запанувала церковно-слов'янська мова з російсь-

кою вимовою. Винятком була лише Галичина, де, з огляду на глибоко закорінену довголітню традицію, допускалась українська вимова. Проповіді дозволено виголошувати лише російською мовою. Єдина на Україні духовна семінарія діяла в Одесі — одному з найбільш інтернаціональних міст республіки — і, звичайно, була цілком зрусифікована. Вся церковна адміністрація і церковне життя провадились російською мовою. З церковного календаря усували українські свята і святих, а натомість інтенсивно пропагували шанування російських. Друкований орган екзархату — журнал «Православний вісник» — був безликий і мало цікавий, але навіть як такий, він вважався небезпечним для офіційної ідеології, і його розповсюдження суворо обмежувалось.

ЕКЗАРХАТ УКРАЇНИ — КОЛОНІЯ МОСКВИ

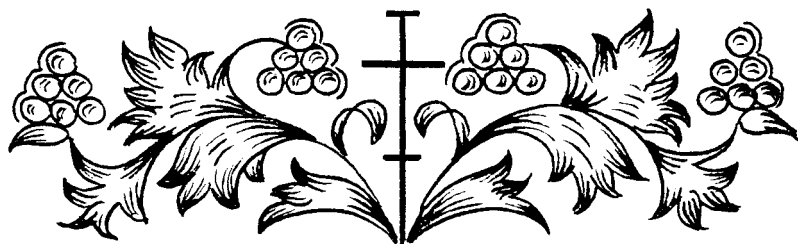
Православна Церква на Україні була повністю підпорядкована Москві. Єпископів на єпархії в Україні призначав Священний Синод Московської патріаршої Церкви. Всі рішення щодо церковного життя приймались у Москві. Назва «Екзархат України» практично означала лише територію, на якій знаходились єпархії, що ні в чому не відрізнялись від єпархій в решті Радянського Союзу. Митрополит Київський і Галицький не був першоєрархом і духовним керівником самобутньої Церкви — він був намісником Церкви-поневолевача у Церкві-колонії. Колоніальний статус Екзархату України особливо виразно проявився під час святкувань тисячолітнього ювілею Хрещення Київської Русі у 1988 році. Головні святкування, з участю представників багатьох закордонних Церков, визначних релігійних, наукових і політичних діячів та представників державної влади, відбулись у Москві, і лише пізніше, немов би між іншим, також і в Києві — місті, де світло Христової віри вперше засяяло над великою княжою державою.

Такий стан залишався незмінним і в перші роки перебудови, навіть тоді, коли на Україні почав розгортатися рух за національну, культурну і економічну свободу. Патріарший екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет послідовно здійснював у своїй Церкві шовіністичну

політику єдиноділімства у Церкві, рішуче протиставився боротьбі греко-католиків за відновлення їхньої Церкви, а ідею відродження Української Автокефальної Православної Церкви відкидав як таку, що не має ані історичних підстав, ані жодної підтримки серед народу. Ще на початку 1989 року він переконував, що українська мова, як мова праці і побуту, не надається для богослужбового вжитку.

Постання і швидкий ріст руху за відновлення УАПЦ примусив Російську Церкву та її намісника на Україні поспішно пристосовуватися до нових обставин. Мова про це буде у наступному розділі.

НОВІТНЄ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

КОМІТЕТ ЗА ВІДНОВЛЕННЯ УАПЦ НА УКРАЇНІ

Перший вогник руху за визволення поневоленої Української Автокефальної Православної Церкви з московської неволі спалахнув 15 лютого 1989 року. Того дня Ініціативний комітет у Києві на чолі з отцем Богданом Михайлечком опублікував звернення до Верховних Рад СРСР та УРСР і до міжнародної християнської громадськості. Нагадавши про довголітню неволю і безправність Української Церкви під пануванням Москви, п'ять засновників комітету висловили і обґрунтували вимогу відновлення її повної автокефалії: *«Ієрархія Російської Православної Церкви... і досі не визнає існування окремішньої релігійної традиції... з її культурою, мовою, обрядовістю... Православна Україна не може миритися з такою антиєвангельською, антиканонічною практикою. Як кожна цивілізована нація, ми маємо невід'ємне право на свою незалежну автокефальну Православну Церкву».*

Протягом року ця ініціатива розгорнулась в рух за національно-церковне відродження. Початки були нелегкі. На Великдень 1989 року заснована у Києві українська православна громада відправила святкове богослуження у приватному домі. Це була перша українська відправа в столиці України з 1943 року. Але на початку червня київська міська влада відмовилась зареєструвати парафію УАПЦ на По-

долі, мотивуючи це тим, що *«такої Церкви, як УАПЦ, ніколи не було і немає, а тому неіснуючої Церкви зареєструвати не можна»*. Це — дослівне повторення шовіністичної тези, яку залюбки висловлював московський екзарх України митрополит Філарет.

СПАЛАХ ВІДРОДЖЕННЯ

Віховою датою в історії новітнього відродження УАПЦ стало свято Преображення Господнього 19 серпня 1989 року. У той день парафія апостолів Петра і Павла у Львові проголосила про свій вихід з підлеглості Московському патріархові і створила першу діючу громаду Української Автокефальної Православної Церкви. У заклику до ієрархії, духовенства, церковнослужителів та віруючих, підписаному понад 1800 особами на чолі з настоятелем, отцем Володимиром Яремою, рішуче наголошено: *«Патріархи-чужинці не наведуть у нашому домі ладу. Це мусимо зробити ми самі»*.

20 жовтня 1989 року до відродженої Української Автокефальної Православної Церкви приєднався і очолив її єпископ Іоан Боднарчук, що вийшов з підпорядкування Московській патріархії. Висловлюючи почуття тих, хто прагне незалежності Рідної Церкви, він, у зверненні «до усіх християнських синів і дочок українського народу», виголошеному на своїй першій Божественній Літургії в ролі архипастиря УАПЦ, закликав *«нарешті, усвідомити те, що пора вже самому стати господарем у своєму домі, без вказівок і керівництва зі сторони, а на правду вільними, на правду самостійними. Під домом твоїм, Україно, я розумію храм, твою Церкву — Українську Незалежну Самостійну, тобто Автокефальну, Церкву»*.

Дальший розвиток Української Автокефальної Православної Церкви пішов швидким темпом. У Львові створено Церковну Раду — керівний орган відродженої Церкви, прийнято статут УАПЦ. До УАПЦеркви почали приєднуватися парафії Російської Церкви на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині і Волині. Поставали окремі українські

автокефальні православні громади на Східній Україні. До кінця 1989 року Українська Автокефальна Православна Церква мала вже понад 100 парафій.

9 грудня 1989 року у Києві засновано Всеукраїнське Православне Братство св. апостола Андрія Первозваного, яке стало дійовим центром відродження Церкви. На початку 1990 року почали засновуватись крайові та місцеві Братства у західних, а згодом і в інших областях України. Великою мірою завдяки ініціативам та старанням Братств, Українська Автокефальна Православна Церква ставала щораз то більш видимою у Києві та інших містах України. Відбувались прилюдні богослуження, відзначення пам'яті визначних постатей української церковної і національної історії. Священики УАПЦ брали участь в загально-громадських урочистостях, відкривали молитвою з'їзди. 10 березня у Києві відбулась перша православна Літургія у церкві св. архистратига Михаїла на території Музею народної архітектури і побуту. Відтоді служби відправляються там щонеділі. У Львові, крім парафії-піонера свв. апостолів Петра і Павла, на початку 1990 року було вже кілька українських автокефальних православних громад, включно з історичною Успенською церквою. 22 січня до УАПЦ перейшло одночасно понад 200 парафій на Івано-Франківщині, а за їхнім прикладом пішло багато інших громад у Галичині. Сумним побічним наслідком цього швидкого росту УАПЦ став міжконфесійний конфлікт між православними українцями і українцями греко-католиками, що триває ще й досі.

РЕАКЦІЯ РПЦ

Російська Православна Церква спочатку zareагувала на відродження УАПЦ традиційними заборонами у священнослужінні, відлученням від Церкви. Коли ж це не зупинило національно-церковного руху, Церква-поневолювач почала йти на поступки: дозволено відправляти богослуження і виголошувати проповіді українською мовою, де того бажає більшість парафіян, видано українською мовою Новий Заповіт і требник. У Києві відкрито духовну семінарію, хоч теж майже повністю з російською мовою викладання.

В кінці січня 1990 року архиєрейський Собор Московської патріархії, усвідомивши факт серйозної загрози її пануванню над Православною Церквою в Україні, пішов ще далі — Український екзархат перейменовано на Українську Православну Церкву, створено Синод з п'яти єпископів, як власний орган церковного управління. Висловлювались обіцянки більшої самостійності церковно-релігійного життя.

Ці облудні кроки Російської Православної Церкви, спрямовані на загальмування розвитку відродженої національної Церкви українського народу, не принесли бажаних наслідків: національно свідомим українцям було ясно, що це — лише зміна вивіски на тій самій старій церковній будівлі. То ж вони продовжували швидким темпом відбудовувати свою тисячолітню Українську Автокефальну Православну Церкву.

СТВОРЕННЯ ВЛАСНОЇ ІЄРАРХІЇ

31 березня 1990 року у житті відродженої Церкви сталась подія історичної ваги: архієпископ Іоан разом з двома іншими канонічними єпископами висвятили для УАПЦ нового єпископа — владика Василя, призначеного на Тернопільсько-Буцацьку кафедру. *«Хіротонія стала знаменною подією серед віруючих, — розповідав очевидець. — Чуючи урочисті звуки дзвонів, радісні люди повсюди виходили з будинків на вулиці та подвір'я... Воістину зворушлива, урочиста і епохальна подія»*. 8 квітня відбулась хіротонія єпископа Івано-Франківського і Коломийського Андрія. Українська Автокефальна Православна Церква стала ієрархічно завершеною, а її життєвість — забезпеченою. Розбудова власної ієрархії тривала у наступні місяці. 28 квітня висвячено єпископа Чернівецького і Хотинського Данила, 29 квітня — єпископа Ужгородського і Хустського Володимира, 19 травня — єпископа Луцького Миколая, 25 травня — єпископа Чернігівського і Сумського Романа, а 15 вересня — єпископа Рівненського і Житомирського Антонія. Первісні призначення деяких ієрархів були пізніше змінені; процес поділу Церкви на єпархії не закінчений ще й донині.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СОБОР УАПЦ

5-6 червня 1990 року у Києві відбувся Всеукраїнський Собор УАПЦ з участю понад 700 делегатів з усієї України, серед них 7 єпископів на чолі з архієпископом Іоаном і понад 200 священників. Собор формально затвердив факт відновлення Української Автокефальної Православної Церкви в Україні та ухвалив історичне рішення про піднесення її до рівня патріархату. Так, вперше в історії, Українська Православна Церква одержала право честі, належне Церкві кожного народу. Першим патріархом Київським і всієї України обрано митрополита Мстислава, що очолює Українську Автокефальну Православну Церкву в діаспорі і носить титул місцеблюстителя Київського митрополичого престолу. Архієпископу Іоанові надано титул митрополита Львівського і Галицького.

Всеукраїнський Собор прийняв ряд інших важливих постанов, в яких утверджується автокефальний статус Української Православної Церкви та проголошуються її засади. Визнано недійсним акт приєднання Української Церкви до Московської у 1686 році, як такий, що суперечить канонам Вселенської Православної Церкви. Проголошено недійсними і неканонічними всі санкції, накладені на владику Іоанна Синодом Російської Православної Церкви. Підтвердивши засаду незалежності Української Автокефальної Православної Церкви від будь-якого чужого церковного центру, Собор підкреслив, що відроджена УАПЦерква, керуючись українськими історичними традиціями, *«проголошує незмінно толерантне ставлення до всіх віровизнань, християнських конфесій та автокефальних Церков і закликає до злагоди і любові»*. Учасники Собору заявили про невідкладну потребу духовного оновлення та нової християнізації України. Українській мові, яку в соборній постанові названо *«однією з найдосконаліших мов світу в колі слов'янської групи мов»*, надано статус *«мови богослужіння УАПЦ»*. Прийнято постанову про розвиток духовної освіти. Ухвалено заснувати при УАПЦ закордонний відділ для зв'язків з іншими автокефальними Православними Церквами.

Історичною подією у зв'язку з Всеукраїнським Собором УАПЦ був дозвіл влади відслужити молебень перед відкриттям Собору та вдячний молебень після його закінчення у святій Софії. Вперше після 1934 року, коли ця древня святиня нашого народу була закрита і пограбована, в її стінах полинула молитва подяки Богові за Його велику ласку. Хресний хід 5 червня від Софійського майдану до місця Собору залишиться в пам'яті киян незабутнім спогадом.

ПАТРИАРША ІНТРОНІЗАЦІЯ

Запрошений на Всеукраїнський Собор митрополит Мстислав не міг прибути, бо не одержав в'їзної візи. Не змінило ситуації і обрання його патріархом Київським і всієї України: візу не видавали чотири місяці. А влада, незважаючи на численні звернення, уперто відмовлялась визнати і зареєструвати УАПЦ. І лише постійний тиск з боку віруючих та Всеукраїнського Православного Братства, який включав ланцюгове голодування протягом серпня-вересня, пікети, мітинги і петиції, а також зусилля групи депутатів з демократичного блоку Верховної Ради УРСР, зламали опір ворожих УАПЦеркві сил.

2 жовтня 1990 року Верховна Рада УРСР визнала і узаконила Українську Автокефальну Православну Церкву по всій Україні. 19 жовтня патріарх-елект Мстислав прибув до Києва, де його радісно зустрічали тисячі віруючих. Знову відкрилась брама Софійського собору, і владика Мстислав відправив у ньому вдячний молебень. Протягом понад місячного перебування на Україні перший український патріарх об'їхав багато місцевостей; під його керівництвом відбувся собор єпископів УАПЦ.

18 листопада в Софійському соборі при участі тисяч віруючих, що по вінця виповнили майдан навколо храму, патріарха Мстислава урочисто введено на Київський патріарший престол.

РІСТ І РОЗВИТОК УАПЦ

1991 рік був роком дальшого становлення та утвердження Української Автокефальної Православної Церкви в

Україні. Наприкінці березня до Києва повернувся патріарх Мстислав і цим разом провів на Україні понад чотири з половиною місяці. Він багато подорожував, відвідував громади віруючих в різних місцевостях України, очолював релігійні та національні святкування, провадив переговори у справі розвитку УАПЦ з представниками влади. Під час його перебування в Україні створено патріаршу канцелярію з рядом комісій. Ієрархія УАПЦеркви збільшилась у 1991 році на трьох єпископів: 23 червня рукоположено єпископа Кам'янець-Подільського і Хмельницького Антонія, 30 червня — єпископа Дубенського Полікарпа, а 21 липня — єпископа Дніпропетровського і Запорізького Пантелеймона.

Протягом року продовжувалось поширення Української Автокефальної Православної Церкви на Поділлі, Волині та в областях Східної і Південної України. Після довгої боротьби, одержали у своє розпорядження храми парафії у Харкові, Чернігові, Житомирі, Одесі та багатьох інших містах; розгортається будівництво нових храмів. УАПЦеркві передано трапезну церкву св. Івана Богослова — єдину, що уціліла з комплексу Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві. В кінці жовтня, як результат прилюдного голодування, влаштованого групою віруючих, влада повернула УАПЦеркві Свято-Андріївський собор, і 2 листопада там відбулась перша Літургія.

МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ

У своєму становленні на Східній Україні Українська Автокефальна Православна Церква постійно зустрічається з шаленим опором з боку так званої Української Православної Церкви, очоленої митрополитом Філаретом. Протягом 1991 року були численні випадки, коли партократична влада на місцях, сприяючи УПЦеркві, відмовляла українським автокефальним громадам в реєстрації та наданні їм храмів чи інших приміщень для богослужбових відправ, або погоджувалась лише після довгих зволікань. У багатьох місцевостях становище не змінилось навіть після проголошення незалежності України та історичного референдуму 1 грудня.

У західних областях України, де Українська Автокефальна Православна Церква найчисельніша і найміцніша, церковне життя проходить в умовах трагічного міжконфесійного конфлікту. Греко-Католицька Церква, яка спочатку вітала відродження незалежної Української Православної Церкви, різко змінила свою позицію, коли стало ясно, що сотні колишніх греко-католицьких парафій у Галичині зовсім не зацікавлені повертатися під владу Риму. Гаслами войовничих католицьких кіл стали «*Галичина для католиків! Православні за Збруч!*» УГКЦерква домагається повернення їй усіх храмів, що належали їй до 1946 року, коли Греко-Католицьку Церкву було насильно ліквідовано і приєднано до Російської Православної Церкви. При цьому повністю ігнорується воля парафій багатьох громад, які повернулись до предківської Православної віри і хочуть у ній залишатися. Логічний і справедливий тимчасовий вихід з цього складного становища — почергові відправи богослужень двома віровизнаннями у тому самому храмі до часу, коли для меншості спільними зусиллями буде побудовано власний храм — часто не має успіху з огляду на войовничий конфесійний фанатизм. З різних місцевостей Західної України раз-у-раз надходять повідомлення про насильство, сутички, непримиренну ворожнечу. Деякі виразно упереджені органи влади на Львівщині й Івано-Франківщині, а також преса, активно підтримують католиків за рахунок православних.

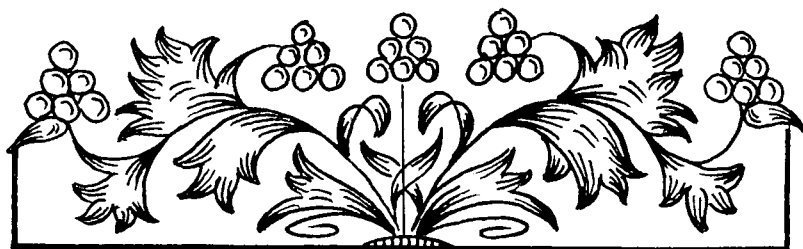
УАПЦ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Провал комуністичного путчу в Москві 19-21 серпня докорінно змінив ситуацію на Україні в усіх сферах життя, захопивши й церковно-релігійну ділянку. Всеукраїнське Православне Братство виступило уже в перший день перевороту з засудом намагання повернути країну до сталінської диктатури. 24 серпня ієрархи і священники УАПЦ привітали проголошення незалежності України вдячними молебнями у храмах по всій країні. У нових обставинах перспективи розвитку Української Автокефальної Православної Церкви стали набагато світлішими, незважаючи на те, що застійний

адміністративно-бюрократичний апарат великою мірою залишився на місцях і продовжує свою уперту обструкцію. Безумовно кращими виглядають її перспективи в майбутньому. У незалежній українській державі незалежна Православна Церква українського народу буде магнітом, що притягатиме до себе дедалі більше віруючих, які, відзискавши свою національну свідомість і гордість, повертатимуться в лоно Церкви-матері.

Натомість, підпорядкована Москві Українська Православна Церква у нових умовах неминуче втрачатиме ґрунт під ногами. Ця нова дійсність примусила митрополита Філарета до нового пристосування і, замість наполегливо підтримувати, як раніше, збанкрутований Союз, він раптово почав висловлювати підтримку незалежності. Щобільше, Собор УПЦеркви в Києві 1-3 листопада 1991 року ухвалив просити Московського патріарха Алексія II та єпископат Російської Православної Церкви *«дарувати Українській Православній Церкві повну канонічну самостійність, тобто автокефалію»*. Цей крок був явним намаганням знайти для УПЦеркви нову базу на Україні, а одночасно підірвати Українську Автокефальну Православну Церкву — дійсно незалежну переємницю Київської митрополії святого Володимира Великого. Але навіть автокефалія не врятує Церкви митрополита Філарета, якщо своїм духом вона лишатиметься чужою і ворожою національним прагненням українського народу.

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ПОЗА УКРАЇНОЮ

ПОЧАТКИ ЦЕРКВИ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Після 1875 року до Сполучених Штатів почали масово прибувати емігранти-заробітчани з України. Це були переважно виходці з західних українських земель, яких тяжкі економічні умови спонукували шукати кращих умов життя за океаном. Опинившись на новій землі, переселенці вважали одним із своїх найперших обов'язків організовувати церковні громади, будувати церкви. Переважна більшість перших емігрантів з України були греко-католиками. Довгі роки вони не мали своїх єпископів; їхні церкви перебували в юрисдикції національно чужих римо-католицьких єпархій. Рим не був зацікавлений у тому, щоб на американській землі існувала відмінна від латинського обряду Церква з такими неприйнятними особливостями, як жонате духовенство, церковно-слов'янська мова богослуження, східна (в дійсності православна) Літургія та інші богослужбові відправи. Греко-католицькі громади почали зазнавати сильного тиску з боку римо-католицької церковної влади в напрямку їх латинізації. Заборонялися давні українські церковні традиції, не дозволялося будувати традиційних для східних церков іконостасів, пропагувався і навіть вимагався целібат священників, заохочувався богослужбовий одяг латинського зразка. Ідучи за правилами Римо-Католицької Церкви, від парафій вимагали, щоб вони записували своє майно на латинських єпископів.

Від Греко-Католицької Церкви в Україні американські віруючі не могли мати достатньої підтримки, бо й там обережно, але послідовно, проводився курс на зближення до латинського зразка. Багато віруючих греко-католиків в Америці зареагували на цей наступ на їхні споконвічні традиції переходом на Православ'я.

1915 року група українських священників заснувала в Чикаго Народну Незалежну Церкву, яка стала основою майбутньої Української Православної Церкви в Америці. Її узяв під свою опіку митрополит Антіохійської Церкви Германос, ширий прихильник прагнень українців до самостійного церковного життя. До новозаснованої Церкви один за одним почали приєднуватись українські греко-католицькі священники, організувались нові парафії. У 1920 році на церковному з'їзді в Ньюарку ухвалено прийняти назву «Українська Греко-Православна Церква в Америці» та постановлено, що після відновлення незалежності Української Православної Церкви в Україні, американська Церква з'єднається з нею.

ПОЧАТКИ ЦЕРКВИ В КАНАДІ

Подібна ситуація існувала в сусідній Канаді, до якої масова еміграція українського населення з Галичини і Буковини почалась після 1891 року. Українці греко-католики в Канаді зазнавали такого ж тиску від римо-католицьких єпископів, як і їхні брати в Америці, а православних українців з Буковини, які не мали своїх власних священників, намагалися денационалізувати російські православні місіонери. Як реакція на ці намагання чужих сил відірвати віруючих українців від їхніх національних, церковних та культурних коренів, постав рух за незалежну Українську Церкву.

Ця мета була здійснена 1918 року на з'їзді в Саскатуні, де було вирішено заснувати незалежну Українську Греко-Православну Церкву в Канаді. Її, як і Українську Греко-Православну Церкву в Америці, прийняв під свою опіку митрополит Германос. Церква швидко зростала, поширювалась по всій Канаді. Побожність і любов до Церкви віруючих була подивугідна. Навіть маленькі парафії, що складались з кількох фермерських родин, вважали справою

честі будувати гарні муровані церкви з мистецькими іконостасами та розписом. Як і в Америці, церква була для православних українців Канади центром їхнього громадського, суспільного й культурного життя. При парафіях діяли хори, театральні гуртки, школи, братства і сестрицтва, організації молоді.

АРХИЄПИСКОП ІВАН ТЕОДОРОВИЧ

На початку 1924 року, на прохання керівництва Української Греко-Православної Церкви в Америці, до Сполучених Штатів прибув архієпископ Іоан Теодорович. Його делегувала Всеукраїнська Православна Церковна Рада у Києві, доручивши йому очолити американську Церкву. Духовенство і віруючі з радістю зустріли прибулого з України архипастиря. Прибуття архієпископа Іоана було поштовхом до дальшого розвитку Церкви і заохотою до переходу під його юрисдикцію дальших греко-католицьких парафій.

Того самого року владику Іоана Теодоровича прийняла, як свого правлячого архипастиря, і Українська Греко-Православна Церква в Канаді. Американська і канадська Церкви жили і розвивались кожна окремо, керуючись обставинами та законами своїх країн, але, маючи спільного першоієрарха, були тісно пов'язані духовно.

ЦЕРКОВНЕ РОЗБИТТЯ У США

У 1931 році від Греко-Католицької церкви у Сполучених Штатах відійшло десять священників із своїми парафіями та віруючими і перейшли на Православ'я. Однак вони не приєдналися до Церкви, очоленої архієпископом Іоаном Теодоровичем, з огляду на застереження до його нетрадиційної соборної висвяти 1921 року. Нова церковна організація назвала себе Українською Православною Церквою в Америці і увійшла в юрисдикцію Вселенської патріархії, підпорядкувавшись безпосередньо патріаршому екзархові на Північну і Південну Америку — архієпископу Атенагорасові. 1932 року для новоствореної Церкви висвячено єпископа Йосифа Жука. Після його смерті Церкву очолив у 1937 році єпископ Богдан Шпилька.

Спроби довести до поєднання дві Українські Православні Церкви в Америці не мали успіху. Наступною віхою подією в історії православних українців на американському континенті було прибуття великої хвилі нової української еміграції після Другої світової війни.

УАПЦ В ПОВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ

Воєнна хуртовина викинула за межі батьківщини незліченну кількість українців. Багато з них, переживши у передвоєнні роки страхіття сталінського терору, не мали бажання повертатися назад у нове рабство. Тих, що уникнули примусової репатріації, військова влада західних союзників примістила в таборах переміщених осіб (Ді-Пі). Тут вони мали дах над головою, харчування, школи, медичне обслуговування, та все необхідне для життя, а головне — свободу і надію виїхати до країн, які погодились би прийняти їх на постійно.

Православні українці «діпісти», довгі роки позбавлені духовної опіки, з запалом взяли розбудовувати церковно-релігійне життя. У кожному таборі переміщених осіб вирости табірні церкви — прості і невибагливі, приміщені в бараках, кімнатах чи залах колишніх військових казарм. Віруючі з любов'ю устатковували їх: з матеріалу, який траплявся під руку, споруджували престоли, жертівники, іконостаси, тетраподи, свічники, малювали ікони, шили ризи. Повною ходою працював самвидав: повсюди цокотіли друкарські машинки, на яких передруковували богослужбові тексти, крутились валки мінеографів, викидаючи сотні примірників часословів, октоїхів, святкових служб, служб Великого Посту, чинів хрещення, вінчання, похорону, акафістів, молебнів, панахид. Організовувались хори. Диригенти день у день сиділи, переписуючи потрібні їм для різноманітних богослужбових чинів ноти, серед них твори наших визначних церковних композиторів.

Ієрархія УАПЦ, опинившись на еміграції разом із своєю паствою, організувала церковне життя в нових умовах. Керував Церквою Собор Єпископів, очолений митрополитом Полікарпом та Священний Синод, що складався з представ-

ників єпископату, духовенства і мирян. Часто відбувались урочисті архиєпископські візитації. Активно працювало церковне видавництво, що перевидало цілий ряд богослужбових книг. Організовано пастирські курси, а пізніше засновано вищу духовну школу — Богословсько-педагогічну академію в Мюнхені.

У 1948 році розпочалось поступове розселення переміщених осіб: спочатку до європейських країн — Бельгії, Франції, Англії, потім до заокеанських — Сполучених Штатів, Канади, Австралії, Бразилії, Венесуели, Аргентини та інших країн Південної Америки. До різних країн розїхався і єпископат УАПЦ. На європейському континенті лишилися митрополит Полікарп (Франція) та архиєпископ Ніканор (Німеччина). В юрисдикції митрополита Полікарпа були парафії в Західній Німеччині, Франції, Бельгії, Англії, Австралії і в Південній Америці. У Сполучених Штатах і Канаді єпископи, священники і вірні влились до уже існуючих у тих країнах Церков.

УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У США

Прибуття на американський континент ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви породило рух за об'єднання Церков. Першим кроком у цьому напрямку був Надзвичайний собор Української Православної Церкви в Америці в грудні 1948 року, на якій правлячим єпископом обрано архиєпископа Мстислава (хоч він у той час ще очолював Церкву в Канаді) а єпископа Богдана Шпильку — його заступником. Однак єпископ Богдан не погодився з цим рішенням, а Царгородський патріарх, в юрисдикції якого перебувала УПЦерква в Америці, також не дав своєї згоди. Таким чином, замість об'єднання, у Церкві стався новий поділ. Архиєпископ Мстислав почав тоді заходи для поєднання очоленої ним Української Православної Церкви в Америці з Церквою архиєпископа Іоана Теодоровича. Щоб усунути можливі канонічні труднощі, пов'язані з нетрадиційною хіротонією у 1921 році, архиєпископ Іоан погодився доповнити її прийняттям у серпні 1950 року чернецого постригу та традиційного єпископського ставлення «в послідовно-

сті молитовних актів, определених канонами Святої Вселенської Православної Церкви». Простіше кажучи, це був акт пересвяти. Можливо, він був потрібний для забезпечення канонічної правильності, але наслідком його було глибоке огірчення серед великих мас православних українців, які свято вірили в благодатність ієрархії УАПЦ.

Після усунення *«канонічних утруднень»*, об'єднання Церков, очолених архієпископами Мстиславом та Іоаном відбулось на Соборі в Нью-Йорку 14-15 жовтня 1950 року. Архієпископа Іоана обрано митрополитом об'єднаної Української Православної Церкви у США, а владика Мстислава — його заступником з титулом архієпископа-канцлера. До ієрархії приєднався на Соборі архієпископ Геннадій Шиприкевич, а пізніше архієпископ Володимир Малець.

Хвиля нової української еміграції значно збільшила кількість православних українців у Сполучених Штатах і дала стимул до швидкого розвитку Церкви. Засновано численні нові парафії, які в деяких містах були паралельними до вже існуючих громад «старих» емігрантів. Кожна нова парафія намагалась якнайшвидше придбати або побудувати власний храм. При церквах зосереджувалось громадське, культурне й освітнє життя новоприбулих, засновувались братства і сестрицтва, організації молоді.

На початку 1950-х років Українська Православна Церква у США придбала великий маєток у Саут Баунд Бруку, штат Нью-Джерсі, і заснувала там свій осередок. Тут побудовано церкву святого Андрія Первозваного, як пам'ятник мільйонам українців, що полягли за віру і батьківщину чи стали жертвами воєн та геноциду. На території осередку засновано цвинтар, де дотепер поховано понад три з половиною тисячі українців різних віровизнань. Серед них ієрархи та священники, президенти УНР, політичні і громадські діячі, учасники визвольної боротьби, науковці, поети, письменники, художники, композитори, учителі, кооператори і звичайні трудівники. В осередку працює духовна семінарія св. Софії, бібліотека, історично-релігійний музей, друкарня. Складовою частиною осередку є Дім української культури та Адміністративний центр.

Найвищим законодавчим органом Української Православної Церкви у США є Собор, що скликається раз на три роки. В періоди між Соборами справи Церкви вирішує Рада Митрополії під головуванням митрополита, а Консисторія, як виконавчий орган, відповідальна за виконання її постанов та керівництво повсякденним життям Церкви. Церковний устрій максимально централізований. Після смерті митрополита Іоана у 1971 році на чолі Української Православної Церкви у США став митрополит Мстислав, який займає цей пост і тепер. Крім нього, до ієрархії УПЦ у США входять архієпископи Костянтин та Антоній і єпископ Паїсій. Церква має 95 парафій і біля 100 священників. Її друкованим органом є місячник «Українське Православне Слово» та відповідник англійською мовою «Ukrainian Orthodox Word». Щороку видається календар-альманах. Найбільші прицерковні організації – Українська православна ліга та Об'єднання українських православних сестрицтв.

УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В АМЕРИЦІ

Після подій 1948-50 року, очолена єпископом Богданом Українська Православна Церква в Америці продовжувала самостійне існування, зберігаючи юрисдикційну підпорядкованість Вселенському патріархові. Церква невелика кількісно (біля 30 парафій у Сполучених Штатах і Канаді). Після смерті владики Богдана у 1965 році, кандидатом на першоієрарха Української Православної Церкви в Америці обрано архимандрита Андрія Кушача, який прийняв єпископську хіротонію 1967 року. Єпископ (пізніше архієпископ, а ще пізніше митрополит) Андрій керував Церквою майже 20 років. Він брав активну участь у міжправославних та екуменічних зв'язках, репрезентував Церкву на численних державних святкуваннях, був учасником нарад та дискусій на урядовому рівні. Коли митрополит Андрій помер 1986 року, його місце зайняв єпископ Всеволод Майданський, рукоположений у вересні 1987 року.

Як і його попередник, єпископ Всеволод провадить широку міжцерковну діяльність. Коли в липні 1990 року Царгородський патріарх Димитрій I відвідував Сполучені

Штати (це був перший в історії візит Вселенського патріарха у цій країні), він завітав до парафії Української Православної Церкви в Америці в Аллентавні, штат Пенсильванія, і зустрівся там з єпископом Всеволодом, делегацією від Української Православної Церкви в Канаді на чолі з митрополитом Василієм і представниками українських організацій та громадськості.

Осідок єпископа Всеволода та керівних органів Української Православної Церкви в Америці знаходиться у Джеймсі (частина метрополітального Нью-Йорку) при кафедральному соборі св. Андрія Первозваного. В Канаді осередок Церкви розміщений при соборі св. Івана Сучавського у Вінніпезі. Друкованим органом УПЦеркви в Америці є журнал «Український Православний Вісник».

УКРАЇНЬСКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В КАНАДІ

У 1946 році архієпископ Іоан Теодорович відійшов від керівництва Українською Греко-Православною Церквою в Канаді і присвятився виключно архипастирській діяльності у Сполучених Штатах. Залишившись без єпископа, Церква в Канаді звернулася з проханням допомогти їй у встановленні власної ієрархії до Української Автокефальної Православної Церкви в Європі. Собор єпископів УАПЦ запропонував кандидатуру архієпископа Мстислава, і він виїхав до Канади у 1947 році. Владика Мстислав очолював Церкву в Канаді до 1950 року, коли, з огляду на непорозуміння між ним і Консисторією, він зрікся свого керівного поста. На поновне прохання канадської Консисторії, Українська Автокефальна Православна Церква в Європі у 1951 році делегувала до Канади архієпископа Михаїла Хорошого, який мав очолити УГПЦ в Канаді, та єпископа Платона Артем'юка, як його заступника. Собор, на якому ці єпископські призначення мали бути офіційно схвалені, призначено на початок серпня 1951 року. Однак за кілька днів до відкриття Собору ситуація докорінно змінилась у зв'язку з несподіваним розвитком подій: помер єпископ Платон, а митрополит Іларіон, колишній архієпископ Холмський і Підляський, який перебував в Канаді з 1947 року, виявив бажання при-

єднатися до Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Собор обрав владику Іларіона першоєрархом з титулом митрополита Вінніпегу і всієї Канади, а владику Михаїла — архієпископом Торонто та Східної Канади.

Митрополит Іларіон стояв на чолі Української Греко-Православної Церкви в Канаді понад 20 років. Своє архи-пастирське служіння він поєднував з безперервною науковою, перекладницькою та публіцистичною працею. Він переклав на українську мову цілий ряд богослужбових книжок, написав численні богословські, історичні, мовознавчі й інші наукові праці, прозові та поетичні твори.

Митрополит Іларіон помер у березні 1972 року. На його місце обрано митрополита Михаїла, але з огляду на похилий вік і стан здоров'я, він передав 1975 року обов'язки першоєрарха новообраному митрополитові Андрієві Метюкові. У 1985 році, після смерті митрополита Андрія, першоєрархом Української Греко-Православної Церкви в Канаді став митрополит Василій (Федак). Єрархію завершують єпископи Іван та Юрій. На Соборі у 1980 році ухвалено змінити назву Церкви на Українська Православна Церква в Канаді.

У березні-квітні 1990 року, після довгої підготовки та переговорів, Українська Православна Церква в Канаді увійшла в євхаристійне єднання з Царгородською патріархією — приблизно на тих самих умовах, на яких протягом 700 років перебувала в канонічній юрисдикції Царгороду Київська митрополія. У липні того ж року це рішення затвердив 18-й Собор УПЦеркви в Канаді.

Найвищим керівним органом Української Православної Церкви в Канаді є Собор. Виконавча і адміністративна влада належить Консисторії. Осідок митрополита і Консисторії з усіма її установами знаходиться у Вінніпезі. Церква має 98 священників і 258 парафій. Друкований орган Церкви — щомісячна газета «Вісник» — виходить з 1923 року.

Важливою подією в історії Української Православної Церкви в Канаді було відкриття 1946 року вищої духовної школи під назвою Колегія св. Андрія. Протягом 45 років свого існування вона постійно поповнювала лави духовенст-

ва, виховувала відданих церковних діячів, провадила наукову працю. Будинки цієї школи містяться на території Манітоського університету, з яким Колегія встановила повну пов'язаність.

Крім Колегії св. Андрія, при Українській Православній Церкві в Канаді діють науково-просвітницькі інститути: імені митрополита Петра Могили в Саскатуні, св. Івана в Едмонтоні та св. Володимира в Торонто.

УАПЦ НА ЕМІГРАЦІЇ

Після масового виїзду переміщених осіб за океан, у Західній Німеччині залишилось дуже небагато українців — це були переважно старші віком люди, хворі, або ті, що мали тут постійну працю. З інших європейських країн, кількісно невеликі українські громади мали Франція й Бельгія, досить велика кількість переселилась до Англії.

Осідком УАПЦеркви на еміграції залишалась Західна Європа. Церквою далі керував митрополит Полікарп, який жив у Парижі, а його заступником і духовним керівником на Західну Німеччину був архієпископ Ніканор. До юрисдикції УАПЦ належали також українські православні громади у Південній Америці та новостворена переселенцями Церква в Австралії й Новій Зеландії.

Ані кількістю парафій і вірних, ані матеріальними ресурсами, УАПЦ на еміграції далеко не дорівнювала значно сильнішим Українським Православним Церквам у Сполучених Штатах і Канаді. Але вона була передовим носієм Українського Православ'я на чужині, найяскравішим символом невмирущості Української Церкви. Її першоієрарх митрополит Полікарп носив титул місцеблжустителя Київського митрополичого престолу, наданий йому Собором єпископів на чолі з митрополитом Діонісієм у 1944 році. А перебування осідку УАПЦеркви на європейському континенті, відносно недалеко від України, посилювало її значення, як серця усіх православних українців за межами батьківщини. Логічно можна було б очікувати, що навколо УАПЦ на еміграції об'єднуються, якщо не адміністративно, то в молитовному єднанні, всі інші Українські Православні Церкви, тво-

рячи єдину Українську Автокефальну Православну Церкву за межами України. Але з різних причин, до здійснення цієї мети ніколи не дійшло, хоч було кілька спроб у цьому напрямку.

У 1953 році помер митрополит Полікарп, і Собор УАПЦ на еміграції вибрав на його місце владика Ніканора, до якого перейшов і титул місцеблжустителя Київського митрополичого престолу. Митрополит Ніканор залишився у Західній Німеччині з осідком у місті Карлсруе. До того часу вже позникали табори Ді-Пі, колишні втікачі включились у життя країн свого поселення, розбудували постійні парафії з церковними приміщеннями. Церковне управління в Західній Німеччині видавало журнал «Рідна Церква». Органом єпархіального управління у Великій Британії уже понад 40 років є кварталник «Відомості».

Після смерті у 1969 році митрополита Ніканора Українська Автокефальна Православна Церква на еміграції зосталась без першоєрарха і без відповідного кандидата на цей пост у своїх лавах. Цю проблему вирішено того ж року на Надзвичайному Соборі в Оттобруні (Західна Німеччина) безпрецедентним обранням на митрополичу кафедру архієпископа Мстислава, який у той час був заступником митрополита Української Православної Церкви у США Іоана. Новообраний митрополит УАПЦ на еміграції затримав за собою титули і обов'язки, що їх він мав у Церкві в Америці, а коли у 1971 році помер митрополит Іоан, він об'єднав у своїх руках митрополичу владу над обома Церквами.

1983 року УАПЦеркву на еміграції поділено на чотири єпархії: Європейську, яку очолює тепер архієпископ Анатолій Дублянський, Англійську, Південно-Американську (єпископ Паїсій Івашук) та Австралійсько-Новозеландську.

УАПЦ В АВСТРАЛІЇ І НОВІЙ ЗЕЛАНДІЇ

Українську Автокефальну Православну Церкву в Австралії і Новій Зеландії заснували 1948 року перші українці-емігранти, що прибули на цей континент. Спочатку її очолював о. протоієрей Ананій Теодорович — єдиний у той

час український православний священник в Австралії. Згодом почалась масова еміграція до Австралії. Серед переселенців були священники, яких негайно скеровували в різні місця українського поселення для заснування парафій.

Історія УАПЦ в Австралії була неспокойна. Вже в 1950 році у ній сталося розбиття через дії єпископа Сильвестра Гаєвського (з ієрархії 1942 року), який, прибувши до Австралії, відмовився підпорядковуватися митрополитові Полікарпові і оголосив себе головою «незалежного єпископства». Потім він повернувся до УАПЦ, але чвари між окремими групами не припинялись.

У 1965 році намагання об'єднати дві окремі, існуючі у той час в Австралії, єпархії УАПЦ фактично довело до остаточного поділу. Проти досягнутого у той час об'єднання виступила група священників і мирян. Вони створили «незалежну архієпископію», запросивши очолити її 88-річного архієпископа Сильвестра, який перебував уже в стані спочинку. 1969 року очолену ним архієпископію прийняла під свою опіку Українська Греко-Православна в Церкві в Канаді, і в її фактичній юрисдикції вона перебувала до жовтня 1991 року. Об'єднана ж Церква залишилась у складі Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції. У 1985 році її правлячим ієрархом став архієпископ Володимир Дідович, що займав цей пост до смерті 1990 року. Австралійсько-Новозеландська єпархія має 11 парафій.

УАПЦ В ПІВДЕННІЙ АМЕРИЦІ

Українська еміграція до країн Південної Америки — Аргентини, Бразилії, Парагваю та Венесуели — розпочалась на початку ХХ сторіччя. Як і емігранти до Сполучених Штатів і Канади, це були переважно греко-католики з бідних місцевостей Західної України. Перед Другою світовою війною тут існувало лише кілька православних громад.

Нова еміграція посилила існуючі громади, засновано нові парафії. Пожвавилось церковно-релігійне життя. В Аргентині до цього зокрема спричинилось Братство св. Покрови в Буенос-Айресі, що займалось культурно-просвітницькою роботою, шкільництвом, видавало журнал «Дзвін».

Церква у Південній Америці належить до складу УАПЦ на еміграції. Після того, як владика Мстислав об'єднав у своїх руках керівництво митрополіями в Європі й Америці, УАПЦ у південно-американських країнах тісніше пов'язана з Українською Православною Церквою у США. Протягом довгих років Південно-Американська Церква була без архиєпископа: єпископ Іов Скакальський, призначений для очолення її, помер через два роки після прибуття до Південної Америки, а призначений згодом його наступник, єпископ Володимир Гой, помер усього після кількох місяців на південно-американській кафедрі. У березні 1989 року православні українці в Південній Америці дістали нового єпископа — нововисвяченого владика Паїсія Івашука, що був перед тим священником у Сполучених Штатах.

УАПЦ (СОБОРНОПРАВНА)

1947 року від Української Автокефальної Православної Церкви в Європі відійшла частина священників і мирян, які вважали, що УАПЦ має повністю керуватися у своєму устрої та діяльності канонами 1921 року. Вони обвинувачували очолену митрополитом Полікарпом Церкву в порушенні цих засад, зокрема засади соборноправності, у створенні чужого Українській Церкві Синоду і т. п. Розкол узаконено на з'їзді в Ашаффенбурзі (Німеччина) в серпні 1947 року, на якому єпископів УАПЦеркви на еміграції названо відступниками від «правдивої» УАПЦ та прийнято ухвали, що мали б повернути Церкву до бажаного реформаторами стану, включно із створенням найвищого керівного органу — Української Православної Церковної Ради. У жовтні того ж року до «соборноправників», як їх почали називати, перейшов з ієрархії УАПЦ єпископ Григорій Огійчук.

Собор єпископів УАПЦ засудив цю акцію в архиєпископському посланні з 24 жовтня 1947 року, позбавив духовного сану і відлучив від Церкви єпископа Григорія та священників, ініціаторів руху, що довів до церковного розбиття. Відлучено від Церкви і групу мирян.

Соборноправники поклали великі надії на архиєпископа Іоана Теодоровича — єдиного з ієрархії 1921 року,

хто залишився живим. Учасники Ашаффенбурзького з'їзду звернулись до нього з проханням взяти під свою опіку парафії в Європі, що підтримують засади, які вони обороняють. Але відповідь архиєпископа Іоана була зовсім не та, якої вони сподівались. Владика Іоан підтвердив велике значення УАПЦ, відродженої у 1921 році, але зазначив, що *«з того, що воля й серце народу утворили в 1921 році, багато з того не було свобідним проявом нашої багатомікової української церковності, а проявом під примусом тодішніх обставин»*. Конкретизуючи це твердження, він згадав про вимушену нетрадиційну висвяту перших єпископів у жовтні 1921 року та про деякі ухвалені в той час канони, що *«не витікають природно з попередніх процесів нашої церковної історії»*. А з цього висновок — того, що було недосконале чи помилкове у Церкві 1921 року, як і недоліків Церкви 1942 року, не можна приймати, як *«говершені втілення ідеї дійсної УАПЦеркви»*. На підставі цих мотивів, архиєпископ Іоан відмовився очолити акцію соборноправників, бо вона, за його словами, *«окрім болючого чергового розламу, нічого іншого не пророчить»*.

Та розбиття не припинилось. Поруч з Українською Автокефальною Православною Церквою, очоленою митрополитом Полікарпом, постала УАПЦ (Соборноправна) з фанатично відданими ідеології 1921 року членами. Після масового переселення за океан ряд парафій УАПЦ(С) засновано у США і Канаді. Осідком архиєпископа (пізніше митрополита) Григорія було місто Чикаго. Церква зосередила увагу на збереженні історії УАПЦ 1921 року, пам'яті про її діячів, її мучеництво, перевидавала документи, богослужбові книги, релігійну і полемічну літературу тієї доби, видавала місячник «Православний українець». Але з часом в лавах УАПЦ(С) почались розбиття і поділи, більшість священників повернулись до УАПЦ та УПЦ у США, і в теперішній час дуже роз'єднана УАПЦ(С) вже не становить вагової сили.

ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УАПЦ ЗА КОРДОНОМ

У той час, як в Україні комуністична влада інтенсивно руйнувала українську національну самобутність, україн-

ці в умовах вільного життя за кордоном дбали про збереження української мови, культури, звичаїв. Головною рушійною силою в цьому була Церква. Ставши після придушення Української Автокефальної Православної Церкви в Україні єдиним носієм і представником Українського Православ'я у світі, УАПЦ за кордоном з усіма її розгалуженнями в різних країнах присвячувала велику увагу інформуванню світу про багатовікову історію Української Православної Церкви, про її неоціненний вклад в історію рідної та світової культури, про її поневолення Москвою, про її відродження та поновні придушення у ХХ сторіччі. Для збереження правдивої історії Української Автокефальної Православної Церкви за кордоном видано численні наукові та публіцистичні твори, найголовніше місце серед яких займає 5-томний «Нарис історії Української Православної Церкви» визначного українського історика Івана Власовського. Інші цінні праці на теми української церковної історії, опубліковані у вільному світі, належать перу митрополита Василя Липківського, митрополита Іларіона Огієнка, Дмитра Дорошенка, Наталії Полонської-Василенко, Михайла Грушевського, Олександра Лотоцького, протопресвітера Демида Бурка та інших. Важливу роль у збереженні пам'яті про страхотливі гоніння, що їх зазнала УАПЦерква у цьому сторіччі, та про незліченних мучеників за віру і Церкву відіграв збірник «Мартирологія Української Православної Церкви» та праця протоієрея Митрофана Явдася «Українська Автокефальна Православна Церква 1921-1936». Ця скарбниця історичних матеріалів допомагає ширити правду про світле і трагічне минуле нашої церковної історії.

Між відродженою Церквою на Україні і Українською Автокефальною Православною Церквою за кордоном швидко встановлено тісні зв'язки, налагоджено співпрацю та взаємодопомогу. Їхні спільні дії наближають досягнення найвищого ідеалу: об'єднання всіх православних українців світу в єдиній Всесвітній Українській Автокефальній Православній Церкві Христовій під керівництвом свого патріарха; Церкві, яка займатиме належне їй місце у родині Церков-сестер Вселенського Православ'я.

ПІСЛЯСЛОВО

Історія християнства і Христової Церкви на українських землях була великою мірою сумна і нераз навіть трагічна. Але її сторінки сповнені також багатьма світлими подіями, гордими поривами людського духу, прикладами героїзму і самопосягати наших людей – відомих і невідомих, знатних і простих, сильних і слабких. В нашому минулому – численні випадки відродження після погромів та поневолення, свободи після рабства. В нашому минулому й тепер – вічно жива, вічно діяльна, вічно об'єднуюча Українська Автокефальна Православна Церква, завжди тісно пов'язана з своїм народом та його долею.

Усім цим ми з повною підставою можемо і повинні бути горді. Разом з тим треба пам'ятати, що благословення Андрієм Первозваним київських гір накладає на кожного з нас святий обов'язок – дбати, щоб Христова Церква знову міцно укріпилась на українській землі. *«Засяє благодать Бога, буде місто велике і багато церков здвигне тут Бог»*, – провістив Христовий апостол. Цим християнським містом є тепер вся Україна. Чи не готував її Господь тяжкими випробуваннями для великої місії – стати джерелом глибокого духовного відродження, моральної чистоти, справжнього зв'язку з Богом, повернення до життя в Ньому? Вірмо, що Українська Автокефальна Православна Церква, об'єднавши у вільній Українській Державі усіх своїх дітей, зможе виконати цю місію, спричинитися до піднесення Вселенського Православ'я і всього християнства до нових духовних висот. І промовлять тоді діти нашого народу до великого князя Володимира словами золотоустого митрополита Іларіона: *«Встань, подивися на внуків своїх і правнуків... і побачивши, возрадуйся і похвали благого Бога, усього цього Творця!»*

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Протопресвітер Демид Бурко, *«Українська Православна Церква – вічне джерело життя»*. Саут Баунд Брук, 1988.

Іван Власовський, *«Нарис історії Української Православної Церкви»*, 5 томів. Видання УПЦеркви у США, Нью-Йорк – Саут Баунд Брук, 1955-1966.

Олександр Воронин *«Автокефалія Української Православної Церкви»*. Кенсінгтон, 1990.

Михайло Грушевський, *«З історії релігійної думки на Україні»*. Вінніпег – Мюнхен – Детройт, 1962.

Дмитро Дорошенко, *«Православна Церква в минулому й сучасному українського народу»*. Берлін, 1940

Митрополит Василь Липківський, *«Історія Української Православної Церкви»*, розділ 7: *«Відродження Української Церкви»*. Вінніпег, 1961.

Олександр Лотоцький, *«Автокефалія»*, 2 томи. Варшава, 1935.

Митрополит Іларіон Огієнко, *«Українська Церква»*, 2 томи. Друге видання, Вінніпег, 1982.

Наталія Полонська-Василенко, *«Історичні підвалини УАПЦ»*. Мюнхен, 1964.

Протопресвітер Никодим Плічковський, *«Нарис історії Української Православної Церкви»*. Сідней, 1985-1988.

Протоієрей Митрофан Явдась, *«Українська Автокефальна Православна Церква 1921-1936»*. Мюнхен – Інгольштадт, 1956.

«Мартирологія українських Церков», т. I – *«Українська Православна Церква»* (Документи, матеріали, християнський самвидав України). Упорядкували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Видавництво «Смолооскип», Торонто - Балтимор, 1987.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

СВІТАНОК ХРИСТІЯНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

- Благословення Андрія Первозваного 5
- Перші століття християнської ери 7
- Поганські вірування наших предків 8
- Місійна праця святих Кирила і Мефодія 9

ХРИСТІЯНСТВО У КИЇВСЬКІЙ КНЯЖІЙ ДЕРЖАВІ

- Хрещення Русі за князя Аскольда 11
- Християни на Русі за князя Ігоря 12
- Хрещення княгині Ольги 12
- Князь Володимир – ревний поганин 14
- В пошуках правдивої віри 14
- Хрещення Київської Русі 15
- Початки Київської митрополії 17
- Володимир Великий в пам'яті народу 18
- Братовбивча боротьба після Володимира 19
- Церква за князя Ярослава 19
- Розвиток християнської культури 21
- Чернецтво у Київській Русі 22
- Християнство і народ 22
- Нова спроба церковної автокефалії 23
- Останнє сторіччя Київської Русі 26
- В добу татаро-монгольської кормиги 27
- Церква у Галицько-Волинській державі 28
- Початки нової митрополії на півночі 29
- Галицька митрополія 30

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНІ ПІД ЛИТВОЮ І ПОЛЬЩЕЮ

- Православна Церква в Литовській державі 31
- Початки польсько-католицького настану 32
- Спроба незалежнення від Царгороду 32
- Флорентійська унія 33
- Відокремлення Московської Церкви 34
- Поділ Київської митрополії 35
- Українська Церква в католицькій Польщі 35
- Православні церковні братства 35
- Князь Костянтин Острозький 37

- Ідея унії з Римом 38
Унійний і протиунійний собори в Бересті 39
Утиски Православної Церкви після унії 40
В обороні Православної Церкви 40
Відновлення православної ієрархії 41
Боротьба за визнання 42
Митрополит Петро Могила 43
Золота доба Київської митрополії 44

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ

- Повстання Богдана Хмельницького 47
Переяславська угода 48
Намагання зберегти незалежність Церкви 49
Псевдо-Переяславська угода 50
Поступовий процес поневолення 51
Самовільне поставлення митрополита 53
Царгород продає Церкву-доньку Москві 53
Неканонічність зміни юрисдикції 54

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ВЛАДОЮ МОСКВИ

- Безвартісність московських обіцянок 56
Гетьман Іван Мазена 58
Ієрархія та духовенство на службі влади 58
Відпориність українського духовенства 60
Нівеляція Києво-Могилянської академії 60
Нищення української церковної культури 61
Інтелекція і релігія 62
Українські переклади Святого Письма 63
Несхитна віра народу 63

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНІ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ У XVII-XIX СТОРІЧЧЯХ

- Тиск за перехід на унію 65
Перетягання на унію 66
Коліїщина 67

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

- Домагання незалежності Церкви 69
Опір московської ієрархії 70
Закон УНР про автокефалію 71

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

- Перші українські православні парафії 73
Маніфест церковного відродження 74

- Проголошення автокефалії 75
- Намагання створити власну ієрархію 76
- Собор відродження УАПЦ 77
- Ідеологічні засади УАПЦ 80
- Роки розвитку національної Церкви 80
- Утиски й гоніння 81
- УАПЦ і процес СВУ 83
- Перший і остаточний розгром 84
- Значення УАПЦ 1921 року 86

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

- Початки відродження 88
- На шляху до автокефалії 89
- Томос Вселенського патріарха 90
- Українізація Церкви 91
- Польсько-католицькі гоніння 91

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Церква в Генерал-Губернаторстві 93
- Церква на Волині за радянської влади 94
- Підпорядкування Московській патріархії 95
- Німецько-радянська війна 96
- Відступництво архиєпископа Олексія 96
- Відродження УАПЦ 97
- Німці і Московська Церква проти УАПЦ 98
- Відновлення церковного життя 98
- Утиски з боку окупаційної влади 100
- Німецький терор на Волині й Поліссі 101
- Виїзд українських ієрархів за кордон 101

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ У НОВІЙ МОСКОВСЬКІЙ НЕВОЛІ

- Монополія Московської патріархії 103
- Екзархат України — колонія Москви 104

НОВІТНЄ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

- Комітет за відновлення УАПЦ на Україні 106
- Спалах відродження 107
- Реакція РПЦ 108
- Створення власної ієрархії 109
- Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ 110
- Патріарша інтронізація 111
- Ріст і розвиток УАПЦ 111

Міжконфесійні конфлікти 112
УАПЦ в незалежній Українській Державі 113

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ПОЗА УКРАЇНОЮ

Початки Церкви у Сполучених Штатах 115
Початки Церкви в Канаді 116
Архиєпископ Іоан Теодорович 117
Церковне розбиття у США 117
УАПЦ в повоєнній Німеччині 118
Українська Православна Церква у США 119
Українська Православна Церква в Америці 121
Українська Православна Церква в Канаді 122
УАПЦ на еміграції 124
УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії 125
УАПЦ в Південній Америці 126
УАПЦ (Соборноправна) 127
Значення діяльності УАПЦ за кордоном 128

ПІСЛЯСЛОВО 130

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 131

ВИДАННЯ КНИЖКИ
«ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ УАПЦ»
ЗВДЯЧУЄТЬСЯ ПОЖЕРТВІ ІВАНА ДЕРКАЧА
В ПАМ'ЯТЬ ЙОГО БАТЬКА, ЙОСИПА ДЕРКАЧА,
КОТРИЙ БОРОВСЯ ЗА ВІДНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ У 20-х РОКАХ,
ЗА ЩО КАРАВСЯ ПО ТЮРМАХ І ЗАСЛАННЯХ
МОСКОВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

ВИДАВНИЦТВО

Засноване у Сполучених Штатах 1990 року, українське православне видавництво «Воскресіння» поставило собі за мету публікацію популярної релігійної літератури для України. Крім «Історичного шляху УАПЦ» О. Воронина, вийшли у світ дві інші книжки цього ж автора:

«Автокефалія Української Православної Церкви», 1990
«*Ідемо до першої сповіді і Святого Причасття*», 1991

Готується до друку:

Митрополит Михаїл (Хороший), «*Поширений катехизис Православної Церкви*»

З запланованих видань:

Протоіерей о. Михайло Карачківський, «*Священна історія Нового Заповіту*»

Олександр Воронин, «*Рідна мова в богослуженні*»

Зоя Вишгородська, «*Моя перша книжечка про Бога*»

«*Митрополит Василь Липківський - Людина, Учитель, Пророк*» – збірник матеріалів про великого духовного керівника нашої доби.

Серія релігійно-просвітницьких листків «Світло для світу»:

Випуск 1: «*Святий Миколай*»

Видавництво «Воскресіння» надсилає безкоштовно свої видання й деякі релігійні книжки інших видавництв братам і сестрам на Україні, які звертаються до нього листовно. Відповідає на запитання, що стосуються релігії й Церкви.

Пишіть на адресу: Resurrection Press
Post Office Box 168
Kensington, MD 20895 USA

\$ 5.00 (U.S.)

